

Erasmus Universiteit Rotterdam: Erasmus School of History, Culture and Communication

Masterscriptie Cultuurgeschiedenis

Eerste lezer: dr. P.J.B.J. Van den Heede

Tweede lezer: dr. I. Gusc

hiddevdweg@gmail.com

J.H.D. van de Weg, 551246jw

Tragedie, komedie, verzuiling en romance?

Een studie naar historische narratieven over het Plakkaat van Verlatinghe in geschiedenislerboeken voor het openbaar en bijzonder voorgezet onderwijs (1920-1965)

Voorwoord

De man van de natuurwetenschappelijke realia kan wel een leraar, maar nooit in dezelfde zin en mate een opvoeder zijn als de discipelen van de *bonae litterae*.¹

Met dit citaat uit *Dr. Faustus*, de even grootse als tragische ideeënroman van de Duitse schrijver en Nobelprijswinnaar Thomas Mann, begin ik deze masterscriptie over verzuild geschiedenisonderwijs. Deze deze passage brengt ons namelijk in de juiste stemming voor een dergelijk onderzoek. Om te beginnen zet het citaat aan tot nadenken: want waarom kan een natuurwetenschapper wel een *leraar*, maar nooit in dezelfde zin en mate een *opvoeder* zijn als een student van de geesteswetenschappen?

In *Dr. Faustus* geeft Mann, bij monde van zijn romanfiguur Serenus Zeitblom, een dweperige leraar klassieke talen en tevens de fictieve verteller van het boek, ongeveer als volgt antwoord op deze vraag: de natuurwetenschappen leren ons weliswaar over hoe de zwaartekracht, de beweging van de maan en klimaatverandering werken, maar niks over de zin voor schoonheid, de vrije gedachte, verdraagzaamheid en menselijke waardigheid. De natuurwetenschappen leren ons weliswaar over de wereld waarin we leven, maar niets over *hoe* wij als ons tot deze wereld en tot elkaar zouden moeten verhouden. Deze vormende taak is volgens Zeitblom slechts weggelegd voor de discipelen van de *bonae litterae* (de goede letteren), want alleen de literatuur, de geschiedenis, de godsdienst en de kunsten, zo meent de humanist, leren ons hoe we zouden moeten en/of kunnen leven. De geesteswetenschapper is daarom meer opvoeder dan de man van de natuurwetenschappelijke realia, omdat hij behalve kennis overdracht, ook en vooral de geest en ziel van zijn leerlingen probeert te vormen.

Hoe, door wie en met welk doel worden we gevormd is een vraag die me al een kort leven lang bezighoudt. De precieze achtergrond van deze interesse is me onbekend, maar wellicht dat een kleine biografische ontboezeming wat helderheid verschaft: het onderwerp van deze scriptie – het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis – is een beetje vreemd voor mij. Tijdens mijn middelbare schooltijd op het Rudolf Steiner College, een Vrije School, heb ik nooit les gekregen over de Tachtigjarige Oorlog, het *Plakkaat van Verlatinghe* of de Vrede van Münster; de naam Willem van Oranje heb ik tijdens mijn geschiedenislessen nooit horen vallen. Vaderlandse geschiedenis behoorde simpelweg niet tot het antroposofische curriculum van de Vrije School. Waar de geschiedenislessen wel over gingen? Over ontdekkingsreizigers, uitvinders en kunstenaars. Tijdens de lessen over de reizen van Vasco da Gama of de uitvindingen van Leonardo da Vinci waren de historische feiten uiteindelijk ondergeschikt aan de symbolische of allegorische betekenis van het

geschiedverhaal. Zo stonden de ontdekkingsreizen – nota bene de allereerste les van het secundaire curriculum op de Vrije School – symbool voor de eigen persoonlijke ontdekkingstocht door het leven. De eerste opdracht bij deze ‘geschiedenisles’ was dan ook om alle zeemonsters en gevaren – symbool van de eigen angsten – die je in je eigen ontdekkingsreis kon tegenkomen te verbeelden in een tekening. (De tweede huiswerkopdracht was om het verhaal van Hendrik de Zeevaarder na te vertellen en op te schrijven in het zogeheten periodeschrift – op de Vrije School hadden we tot de vierde klas geen geschiedenisleerboeken. Deze moesten we daarentegen zelf maken, compleet met eigen handgetekende afbeeldingen van o.a. kaarten, portretten en tekeningen van zeemonsters. Buiten het onderwerp is daarom ook het bronnenmateriaal van deze scriptie mij enigszins vreemd.)

De allegorische betekenis van de ontdekkingsreis drong vanzelfsprekend pas later tot me door. Ik denk dat het aan het einde van mijn middelbare schooltijd moet zijn geweest toen ik, als ‘mens in wording’, voldoende gevormd was om de diepere betekenis van de wereld in een volgende levensfase te ontdekken. In deze vervolgfase van mijn eigen ontdekkingsreis begon ik geschiedenis te studeren, een deelgebied van de *Studia Humanitas* – de humanistische wetenschappen. Tijdens mijn studie raakte ik al snel geïnteresseerd voor de meer levensbeschouwelijke en geschiedfilosofische kant van de geschiedschrijving: wat is nu eigenlijk geschiedenis, hoe vormen (geschied)verhalen ons, wie vertelt welke geschiedenis en waarom? Wellicht dat deze interesse voor de levensbeschouwelijke en geschiedfilosofische kant van de geschiedenis bij mij is aangewakkerd omdat het antroposofische opvoedingsideaal tijdens mijn geschiedenislessen er naderhand wel heel dik bovenop lag – maar dat is een verklaring achteraf. Zeker is in ieder geval dat mijn belangstelling voor opvoeding, geschiedfilosofie en levensbeschouwing zijn weerslag hebben in de masterscriptie die nu voor u ligt.

In dit voorwoord wil ik tot slot eenieder bedanken die mij op deze historische en pedagogische ontdekkingsreis geholpen heeft. Veel dank gaat uit naar dr. Pieter Van den Heede, mijn scriptiebegeleider. Daarnaast wil ik dr. Jacques Dane, mijn stagebegeleider van het Nationaal Onderwijsmuseum, bedanken. Hun betrokkenheid, vorming en kritische commentaar hebben mede tot deze scriptie geleid. Ik hoop dat het resultaat uw goedkeuring kan wegdragen.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.2 Hoofd-en deelvragen	9
1.3 Theoretisch kader	11
1.2.1 Natie en nationalisme	11
1.2.2 Verzuiling	14
1.2.3 Historisch narratief	15
1.3 Literatuurbespreking	18
1.3.1 Verzuiling	18
1.3.2 Leerboekonderzoek.....	20
1.3.3 Echoing Events	22
1.4 Bronnen en methode	26
1.4.1 Bronnenmateriaal	26
1.4.2 Methodologie	29
2. Vrijheid en vooruitgang	31
2.1 Hoofdstukindeling en fons.....	33
2.2 Factor	37
2.3 Actoren	40
2.4 Het Plakkaat van Verlatinghe	43
2.5 Conclusie	45
3. Het Israël van het Noorden	48
3.1 Hoofdstukindeling en fons.....	49
3.2 Factoren	54
3.3 Actoren	56
3.4 Plakkaat van Verlatinghe	60
3.5 Conclusie	62
4. Het rijke Roomsche leven	64
4.1 Hoofdstukindeling en fons.....	66
4.2 Factoren	72
4.3 Actoren	74
4.4 Plakkaat van Verlatinghe	76
4.5 Conclusie	78
5. Conclusie	80
5.1 Historische narratieven over het Plakkaat	81
5.2 Het verhaal over de Opstand en de verzuiling.....	82
5.3 Theorie en implicaties.....	83
5.4 Vervolgonderzoek	85
6. Bibliografie	86
6.1 Beleidstukken	86
6.2. Krantenartikelen	86
6.3 Leerboeken en leerplannen	86
6.4 Literatuurlijst	87
Appendix I	97

1. Inleiding

Op 26 juli 1581 gaven de noordelijke gewesten van de Habsburgse Nederlanden officieel te kennen dat ze Filips II, de Spaanse vorst, niet langer als landsheer erkenden. Men ‘verliet’ hem, zoals de juiste benaming moet luiden, per plakkaat.¹ Voor dit document uit 1581, dat bekend staat als het *Plakkaat van Verlatinghe*, is er de afgelopen jaren in Nederland een hernieuwde publieke belangstelling ontstaan.² In de opvatting van een aantal pleitbezorgers markeert de verlating van Filips II niet alleen een belangrijk moment uit de Nederlandse Opstand (1568-1648), maar tevens het ontstaan van Nederland als soevereine natiestaat.³ Het *Plakkaat* zou volgens hen daarom beschouwd moeten worden als het ‘geboortepapier van Nederland’ en de Nederlandse *Declaration of Independence*; diensgevolge behoort dit document een centrale plaats te krijgen in het bewustzijn van de Nederlander: 26 juli zou een nieuwe nationale feestdag moeten worden.⁴

¹ Voor een toegankelijke introductie op de Nederlandse Opstand, zie: Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (Nijmegen: Uitgeverij Van Tilt, 2014), 124-125. Voor de historiografie over de Opstand, zie de volgende artikelen: H.F.K. van Nierop, ‘De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand,’ *BMGN – Low Countries Historical Review* 110, no. 2 (Amsterdam, 1995): 205-223; en Judith Pollman, ‘De internationalisering van de Nederlandse Opstand,’ *BMGN – Low Countries Historical Review* 124, no. 4 (2009): 515-535.

² Voor een historiografisch overzicht van het *Plakkaat van Verlatinghe*, zie Nicolette Mout, *Plakkaat van Verlatinge* (’s-Gravenhage: Sdu, 1979); en J.P.A. Coopmans, ‘Het Plakkaat van Verlatinge (1581) En de Declaration of Independence (1776),’ *BMGN - Low Countries Historical Review* 98, nr. 4 (1 januari 1983): 540–67. De meest recente literatuur over het *Plakkaat* staat vermeld onder voetnoot 4.

³ Onder meer de Nederlandse minister-president Mark Rutte (r. 2010-2023) kan als een pleitbezorger (zie: bezoek Barack Obama aan Nederland) worden geïdentificeerd. Daarnaast waren de Amsterdamse mediëvist Herman Pleij en de Amsterdamse neuropsycholoog Erik Scherder ambassadeurs van dit document voor het televisieprogramma *Pronkstuk van Nederland*. Verder heeft onder meer de Nederlandse politicus Thierry Baudet het *Plakkaat* de Nederlandse onafhankelijkheidsverklaring genoemd en noemde koning Willem-Alexander tijdens zijn inauguratie als Koning der Nederlanden in 2013 dit document de ‘geboorteacte van Nederland’.

⁴ In de volgende drie boekjes is er geijverd om van 26 juli een nieuwe nationale feestdag te maken: Coos Huijsen en Geerten Waling, *De geboortepapieren van Nederland* (Amsterdam: Elsevier, 2014); Jesse Klaver, *De empathische samenleving* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2016); Anton van Hooff, *Het Plakkaat van Verlatinge. De eerste onafhankelijkheidsverklaring* (Utrecht: Omniboek, 2018). Daarnaast is er een speciale stichting in het leven geroepen om dit doel te bereiken: de Stichting Nederlandse Onafhankelijkheid, zie hiervoor de website: [nederlandseonafhankelijkheid.nl](https://www.nederlandseonafhankelijkheid.nl/plakkaat-van-verlatinge-onze-onafhankelijkheidsverklaring/), <https://www.nederlandseonafhankelijkheid.nl/plakkaat-van-verlatinge-onze-onafhankelijkheidsverklaring/>. De eerste historicus die overigens het *Plakkaat* beschouwde als het ‘geboortepapier van Nederland’ was de Rotterdamse hoogleraar Z.W. Sneller. Zie: Z.W. Sneller, *Unie van Utrecht en Plakkaat van*

Zover is het nog niet gekomen. Andere pogingen om het *Plakkaat* op het voorplan van het nationale bewustzijn te krijgen, zijn tot dusverre succesvoller gebleken. Zo dienden de coalitiepartijen CDA en VVD tijdens de Algemene Beschouwingen van 2019, een voorstel in om het *Plakkaat* permanent tentoon te stellen op een ‘trotste locatie’.⁵ Een initiatief waarvoor de toenmalige cultuurminister Ingrid van Engelshoven zich ontvankelijk toonde.⁶ Ook de oproep van de Nijmeegse oudhistoricus Anton van Hooff om het *Plakkaat* een vooraanstaande plek te geven in de canon voor het Nederlandse geschiedonderwijs vond gehoor. In de recent herziene canon (2020), kreeg het nieuwe venster op de Opstand de volgende titel mee: ‘Van beeldenstorm naar Plakkaat van Verlatinghe’.⁷ [Op de website van de Canon van Nederland valt bovendien de volgende bijdrage van een eindexamenleerling te lezen:

Het Plakkaat van Verlatinghe heeft de maken met de parlementaire democratie in Nederland, omdat Nederland hierdoor onafhankelijk is geworden. [A]ls dit Plakkaat niet ondertekend zou zijn, zouden wij dus alsnog afhankelijk zijn geweest van de Spanjaarden. Wat als gevolg zou hebben dat we nooit een parlementaire democratie zou zijn geworden.⁸

Verlatinge. De wording van den Nederlanschen staat (Rotterdam: W.L. en J. Brusse Uitgeversmaatschappij, 1929). De eerste historicus die het *Plakkaat* vergeleek met de ‘Declaration of Independence’ was J.W. Berkelbach van der Sprenkel, zie: J.W. Berkelbach der Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse staat* (Amsterdam: J.W. Meulenhoff, 1946). Van der Sprenkel schreef overigens ook een geschiedenisboek voor het openbaar onderwijs (niveau: h.b.s. en gymnasium), getiteld *Volken en tijden*.

⁵ Joris Oddens, ‘Over nationale trots, historisch belang en een verloren gewaand geboortepapier,’ *NL-Lab KNAW Humanities Cluster*, 21 januari 2021.

⁶ Zie hiervoor ook: Brief regering; Tentoonstellen Plakkaat van Verlatinghe, Unie van Utrecht en Apologie van Willem van Oranje - Nieuwe visie cultuurbeleid - Parlementaire monitor’, (geraadpleegd 22-12-2021), <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvi5epmj1ey0/vladeazdljyz>

⁷ Zie ook: [canonvannederland.nl](https://www.canonvannederland.nl), <https://www.canonvannederland.nl/nl/opstand> (geraadpleegd 2-02-2022) en de doorverwijzing naar: [canonvannederland.nl](https://www.canonvannederland.nl/nl/museum/nationaal-archieff#157209), <https://www.canonvannederland.nl/nl/museum/nationaal-archieff#157209> (idem). Voor een bespreking van de herziene canon zie: Hanneke Tuithof e.a., ‘Nabespreking op de herijking van de Canon van Nederland’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134;2 (Amsterdam 2021): 303-315. Uit de bespreking kan niet duidelijk worden opgemaakt of de commissieleden het *Plakkaat* de status van geboortepapier en onafhankelijkheidsverklaring hebben meegegeven. Uit de onderstaande voetnoot en bijbehorend citaat, valt daarentegen af te leiden dat in het hedendaagse geschiedonderwijs aan het *Plakkaat* de hoedanigheid van onafhankelijkheidsverklaring is verleend.

⁸ <https://www.canonvannederland.nl/nl/page/115428/plakkaat-van-verlatinghe> (geraadpleegd 16-06-2022).

De huidige canonieke status van het *Plakkaat* maakt nieuwsgierig naar hoe er in het verleden binnen het geschiedenisonderwijs tegen dit document is aangekeken.⁹ Kreeg het *Plakkaat van Verlatinghe* in het geschiedenisonderwijs van weleer ook de status van onafhankelijkheidsverklaring mee? En werd dit document uit 1581 destijds ook al in verband gebracht met de ontwikkeling van de parlementaire democratie in Nederland?]

Als we de Leidse historicus Geerten Waling mogen geloven kunnen deze vragen grotendeels ontkennend worden beantwoord. In zijn boekje de *Geboortepapieren van Nederland* (2014) stelt hij namelijk dat de Opstand in wezen een revolutie was, een ‘grootste strijd’ voor vrijheid en nationale zelfbeschikking, maar dat er als gevolg van de ‘verzuiling’ in Nederland lange tijd een sentiment heeft geheerst om dit ‘onmiskerbare feit’ te ontkennen. Ten tijde van de verzuiling zou het ‘verhaal over de Opstand’ daarentegen als raamwerk hebben gediend die per zuil steeds op verschillende wijze werd ingekleurd, zodat een meer algemeen beeld van de Nederlandse geschiedenis in zijn geheel ontbrak.¹⁰ Bijgevolg zou het *Plakkaat* in het verleden nooit de status van onafhankelijkheidsverklaring hebben gekregen.

De uitspraken van Waling prikkelen de geest: wat is de zin en onzin van zijn bewering? Om zijn beweringen in historisch perspectief te plaatsen, wordt in deze scriptie de weergave van het *Plakkaat van Verlatinghe* in geschiedenismethodes voor het Nederlandse voortgezet onderwijs onderzocht, die grofweg gedurende de periode 1920-1965 in gebruik waren. Voor deze onderzoeksperiode zijn er twee motieven aan te dragen. In de eerste plaats wordt de periode tussen 1920 en 1965, in navolging van de Nederlandse socioloog A. Lijphart, traditiegetrouw gezien als het tijdperk van de ‘verzuiling’. Onderwijshistorisch – en daarmee voor deze scriptie – is het van belang dat Lijphart het begin van zocht in de ‘onderwijspacificatie’ van 1917-1920.¹¹ Met de pacificatie kwam er een einde aan de Schoolstrijd, een langlopend sociaal-politiek conflict dat vanaf 1848 werd gevoerd over de financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs. Met de staatsregeling van 1917 werd dit hoogopgelopen conflict grondwettelijk ‘gepacificeerd’. De algehele

⁹ Voor een historische kritiek op de eerdere Canon van Nederland, zie onder meer: Maria Grever, ‘Nationale identiteit en historisch besef. De risico’s van een canon in de postmoderne samenleving,’ *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120, no. 2 (2006): 128-153; en: Maria Grever, E. Jonker, Kees Ribbens, Siep Stuurman, red., *Controverses rond de Canon* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2006).

¹⁰ In de tweede plaats zoeken Waling en Huijsen de oorzaak van dit sentiment in de ‘ontzuiling’ van de jaren ‘60. Na de jaren ‘60 verloor het nationale kader, mede als gevolg van de Tweede Wereldoorlog, sterk aan invloed. Bijgevolg ontbrak het volgens Waling en Huijsen in de naoorlogse jaren aan ‘gepaste trots’ op de nationale geschiedenis. Voor een interessante historische studie naar deze periode, zie: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam: Boom, 1995).

¹¹ A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, 8e herz. druk (Haarlem: Becht, 1990), 21-47.

gelijkstelling tussen bijzonder (gereformeerd en katholiek) en openbaar (liberaal) onderwijs werd in de nieuwe constitutie – artikel 23 – vastgelegd, wat inhield dat met ingang van het jaar 1920 bijzondere scholen aanspraak konden maken op dezelfde overheidssubsidies als openbare onderwijsinstellingen.¹²

Het verzuilde tijdvak tussen 1920-1965 is daarom een geschikte en bovenal interessante onderzoeksperiode om de uitspraken van Waling in perspectief te plaatsen. Daar komt bij dat deze periode vanuit onderwijshistorisch oogpunt interessant is: na 1920 halveerde in een versneld tempo het aantal leerlingen op openbare scholen, terwijl omgekeerd het aandeel bijzondere schoolgemeenschappen toenam. Gedurende de periode 1920-1965 genoot op den duur ruim de helft van de Nederlandse scholieren bijzonder confessioneel onderwijs.¹³ Ook vanuit ‘columnologisch’ perspectief is dit een interessant gegeven, aangezien een studie naar de weergave van het *Plakkaat* in geschiedenismethoden tevens als venster kan dienen op de religieus-ideologische verschillen tussen liberaal, gereformeerd en rooms-katholiek geschiedenisonderwijs.¹⁴ In de meest recente verzuilingsliteratuur is er immers op aangedrongen om met name onderzoek te doen naar de levensbeschouwelijke kanten van de verzuiling.

Voor een dergelijk onderzoek zijn leerboeken het bronnenmateriaal bij uitstek; het leerboek behoort volgens de Groningse onderwijshistoricus Hilda Amsing immers tot het wezen van een school. Leerboeken vormen om die reden een belangwekkende bron voor onderwijshistorisch onderzoek, aangezien ze ons inzicht kunnen bieden in wat er zich in het verleden binnen het onderwijs heeft afgespeeld. Zeker voor een onderzoek naar de geschiedenis van het geschiedenisonderwijs vormen leerboeken een interessante studiemateriaal, aangezien ze vooral binnen het historische onderwijs een belangrijke functie hadden.¹⁵ Volgens de Duitse historicus Eckhardt Fuchs bevatten leerboeken bovendien de onderliggende normen, waarden en ideeën van

¹² Piet de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2018), 71–118

¹³ J.F.A. Braster, *Schoolstruggle, pillarization and the choice of public and private schools in the Netherlands* (Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1990), 101. Na de Tweede Wereldoorlog zou het katholieke onderwijs in Nederland zelfs voor enige tijd het omvangrijkst zijn.

¹⁴ De architecturale verzuilingsmetafoor roept doorgaans beeld op van een Griekse tempel – het symbool van de Nederlandse natie – die gedragen wordt door de belangrijkste maatschappelijke groepen – de zuilen. Tot deze zuilen worden doorgaans de volgende vier groepen gerekend: de liberalen, de orthodox-protestanten, de rooms-katholieken en de socialisten. Deze laatste groep, de socialisten, hadden geen eigen (bijzondere) schoolgemeenschappen. Socialisten gingen hoofdzakelijk naar openbare scholen. In deze studie naar verzuild geschiedenisonderwijs wordt om deze reden de socialistische beweging buiten beschouwing gelaten.

¹⁵ Hilda Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920: Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs* (Groningen: Eburon, 2002), 14.

een groep; dragen ze bij aan identiteitsconstructies, en reiken ze stevast een beeld aan van de wereld vanuit het perspectief van een bepaalde gemeenschap.¹⁶

Mede om die reden heeft het internationale onderzoek naar (geschiedenis)leerboeken in de afgelopen decennia een enorme vlucht genomen. Nu kenmerkt het internationale leerboekenonderzoek zich volgens Fuchs doordat het een vrij divers en interdisciplinair onderzoeksterrein is, waarvan de taken, doelstellingen en methodes nog niet volledig zijn afgebakend. Een veelbelovende ontwikkeling van de laatste jaren op methodologisch vlak is de narratieve benadering van het leerboek. Deze benadering focust zich met name op de analyse van nationale geschiedverhalen, historische narratieven over het roemruchte vaderlandse verleden waarin bepaalde gebeurtenissen (de Opstand), figuren (Oranje) en symbolen (zoals ‘geboortepapieren’) in verankerd zitten. Buiten het recent verschenen proefschrift van de Rotterdamse historica Tina van der Vlies om, is er in Nederland echter nog maar zelden onderzoek verricht naar nationale narratieven in leerboeken.¹⁷ Daar komt bij dat het hedendaagse leerboekonderzoek zich hoofdzakelijk beperkt tot het bestuderen van contemporaine methodes; historische narratieven in geschiedenisleerboeken die zo’n honderd jaar geleden werden gebruikt zijn zowel binnen het inter- als nationale leerboekonderzoek daarom nog onderbelicht. Bovendien is er vooralsnog geen onderzoek gedaan historische narratieven in orthodox-protestantse lesmethodes. Deze studie poogt in deze historiografische leemtes te voorzien.

¹⁶ Eckhardt Fuchs en Annekatarin Boch, ‘Introduction,’ in *The Palgrave Handbook of Textbook Research* (Basingstoke: Palgrave MacMillan: 2018), 1.

¹⁷ Zie: Tina van der Vlies, ‘Echoing Events. The Perpetuation of national narratives in English and Dutch history textbooks, 1920-2010’ (Rotterdam, Erasmus Universiteit, 2019). Zie ook: Maria Grever en Tina van der Vlies, ‘Why National Narratives Are Perpetuated: A Literature Review on New Insights from History Textbook Research’, *London Review of Education* 15, nr. 2 (1 juli 2017): 286–301.

1.2 Hoofd-en deelvragen

Alles welbeschouwd zal in deze scriptie de volgende hoofdvraag aan de orde komen:

Welke historische narratieven over het Plakkaat van Verlatinghe zijn er te identificeren in geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs, gedurende de periode 1920-1965?

Om deze vraag te beantwoorden zal er per onderwijsinstelling één geschiedenisleerboek geanalyseerd worden. Als eerste zal in hoofdstuk twee het openbare geschiedenisonderwijs aan bod komen, aangezien zowel de gereformeerde als katholieke narratieven reacties zijn op het liberale geschiedverhaal.¹⁸ De opbouw van deze scriptie valt daarom het beste te begrijpen als eerst het openbare geschiedonderwijs wordt behandeld. De deelvraag voor dit hoofdstuk is als volgt:

Hoe is het narratief over het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een liberaal narratief (1900-1965), gelet op een komische plotstructuur?

In het derde hoofdstuk zal het gereformeerde geschiedonderwijs aan bod komen. De deelvraag voor dit hoofdstuk luidt:

Hoe is het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een christelijk-historisch narratief, gelet op een romantische plotstructuur?

Tot slot zal in het vierde hoofdstuk het katholieke geschiedonderwijs behandeld worden. De katholieken worden als laatste behandeld omdat hun narratief weer mede een reactie is op het gereformeerde geschiedverhaal.¹⁹ De deelvraag voor dit hoofdstuk is:

Hoe is het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een katholiek historisch narratief, gelet op een tragische plotstructuur?

¹⁸ Jo Tollebeek, *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1990), 29, 38-39.

¹⁹ Ibidem.

Om deze deelvragen te kunnen beantwoorden zal in de volgende paragraaf het theoretisch kader van deze scriptie worden opgesteld.

1.3 Theoretisch kader

Het ontstaan van geschiedenisonderwijs als zelfstandig schoolvak in de negentiende eeuw houdt nauw verband met de opkomst van de natiestaat in dezelfde periode. Geschiedonderwijs werd destijds gezien als een middel om vaderlandsliefde en goed burgerschap aan te leren, en mede om die reden werden er tot de jaren '60 hoofdzakelijk nationale narratieven in leerboeken onderwezen.²⁰ Omdat het Nederlandse onderwijs tot de jaren '60 'verzuild' was kan wellicht beter gesproken van verzuilde nationale narratieven, want elke zuil had een eigen zuilspecifiek beeld van het nationale verleden.

Om grip te krijgen op de begrippen natie en nationalisme, verzuiling en historisch narratief, zullen deze concepten binnen dit onderdeel in hun onderlinge verband worden besproken en toegelicht. Het theoretisch kader van deze scriptie is daarmee ruim opgezet. Dat komt omdat de begrippen en theorieën die hier besproken worden, nog maar zelden zijn samengebracht. De concepten natie en nationalisme, zullen hier als eerste besproken worden aangezien de natiestaat sinds de negentiende eeuw in West-Europa het belangrijkste sociaal-culturele bewustzijnskader vormt.²¹ Vervolgens zal een omschrijving gegeven worden van wat een 'zuil' precies is. En tot slot zal het begrip 'narratief' besproken worden.

1.2.1 Natie en nationalisme

Wat is een natie? Honderd jaar nadat de Franse geleerde Ernest Renan deze vraag stelde in zijn beroemde lezing *Qu'est-ce qu'une nation?* (1882), kwam het historische onderzoek naar natie en nationalisme in een vruchtbare fase terecht.²² Zo verschenen er in 1983 drie publicaties waarin werd betoogd dat we de natiestaat niet als een natuurlijke en quasi-onveranderlijk staatkundig geheel moesten beschouwen, maar als een culturele constructie van een historische gezien recente periode: de achttiende- en de negentiende eeuw.²³ Over de betrekkelijke moderniteit en het

²⁰ Karel Van Nieuwenhuysse en Tina van der Vlies, 'Hedendaagse uitdagingen voor een oud schoolvak: geschiedenisonderwijs in de 21ste eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134, nr. 1 (1 juni 2021): 126–37.

²¹ Van der Vlies, 'Echoing events,' 12.

²² Ernest Renan, 'Qu'est-ce qu'une nation? Lezing aan de Sorbonne, op 11 maart 1882,'

https://fr.wikisource.org/wiki/Qu%27est-ce_qu%27une_nation_%3F (geraadpleegd 27-09-2023).

²³ Het gaat hier om de volgende titels: Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Spread of Nationalism*, 4de dr. (London: Verso, 2016).; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983); Eric Hobsbawm en Terence Ranger, red., *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

constructivistische karakter bestaat er onder historici sindsdien een redelijke consensus, maar over de invulling en het ontstaan van het nationalisme lopen de denkbeelden enigszins uiteen.²⁴ De twee meest toonaangevende theorieën zullen hier worden uitgelicht. Te beginnen met de functionalistische benadering van de Britse socioloog Ernest Gellner.

In de opvatting van Gellner moeten we de natie beschouwen als een politiek beginsel dat ervan uitgaat dat de culturele grenzen van een land samen moeten vallen met de territoriale eenheidsstaat. Dit beginsel zou een door de staat geproduceerd fenomeen zijn geweest, een uitvinding van enig historisch moment, bedoeld om de wendbare, multi-inzetbare en cultureel homogene beroepsbevolking te creëren die een moderne industriële samenleving vereist. Hoe prikkelend de functionalistische interpretatie van Gellner ook is, helemaal bevredigen doet ze niet.²⁵ In de eerste plaats is zijn benadering vooral bedoeld om de samenhangende processen van industrialisatie en nationalisme in een breder maatschappelijke verband te analyseren. Hoewel zijn theorie daarmee in principe een helder licht werpt op de sociologische noodzaak van nationaal (geschiedenis)onderwijs, wordt er in deze scriptie verder geen onderzoek verricht naar de modernisering van de Nederlandse staat.²⁶ De theorie van Gellner bevredigt in de tweede plaats niet helemaal, omdat zij enkel de staat natievormende eigenschappen toedicht.²⁷ Dit lijkt mij, gelet op de

²⁴ Deze consensus is redelijk geaccepteerd maar niet geheel onomstreden. Het historische debat over de natie en het nationalisme valt uiteen in twee kampen: de ‘modernisten’ en de ‘primordialisten’. In tegenstelling tot modernisten als Anderson, Gellner en Hobsbawm beschouwen de primordialisten, grof beschouwd, de natie als een eeuwenoud en natuurlijk fenomeen. In hun opvatting is de natie gebaseerd op vermeende dan wel werkelijke bestaande etnische verwantschappen. Zie voor een primordialistische visie bijvoorbeeld: Anthony Smith, ‘Myths of Ethnic Descent’, *Research in Social Movements, Conflicts and Change* 7 (z.d.): 95–130 en met name Azar Gat en Alexander Yakobsen, *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013).

²⁵ Gellner, *Nations and Nationalism*. Op Gellners nationalismetheorie is veel kritiek gekomen. Veruit de meest gehoorde kritiek op Gellners theorie is dat hij het ontstaan van het nationalisme koppelt aan de industrialisatie, terwijl deze twee fenomenen historisch gezien niet altijd met elkaar verbonden zijn. Zie: Nicos Mouzelis, ‘Ernest Gellner theory of nationalism: some definitional and methodological issues,’ in *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, red. John. A. Hall (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 158-166. In Nederland is deze kritiek met name geëvoceerd door historicus Niek van Sas.(1789-1914), zie: N.C.F. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004), 22. De Amerikaanse antropoloog Benedict Anderson bekritiseerde met name de stelligheid waarmee Gellner probeerde aan te tonen dat de natiestaat op ‘valse pretenties’ berust. Anderson ontwikkelde zijn sociaal-constructivistische nationalismetheorie mede uit reactie op het werk van Gellner, zie: Benedict Anderson, *Imagined Communities*, 6.

²⁶ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 18-24.

²⁷ Ook op dit onderdeel van Gellners theorie is de nodige kritiek gekomen. Zie onder meer: Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 18-24; en E.J. Hobsbawm, *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*, vertaald

Nederlandse geschiedenis, niet geheel juist; maar belangrijker is dat zijn benadering op die manier maar weinig ruimte biedt voor het feit dat natievorming een historisch proces bij uitstek is, waarin culturele of religieuze gemeenschappen (zuilen) net zo goed een rol in hebben gespeeld. Op de verzuiling zal in de volgende paragraaf uitvoeriger worden ingegaan. Eerst zal hier nog de sociaal-constructivistische benadering van Benedict Anderson besproken worden.²⁸

Volgens Anderson moeten we de moderne natiestaat beschouwen als een territoriaal begrensde en ‘verbeelde politieke gemeenschap’. De natie is een verbeelde gemeenschap omdat de inwoners van een land elkaar nooit allemaal zullen leren kennen, maar in de geest van eenieder leeft het beeld van de gemeenschap. De werking en overtuigingskracht van het nationalisme schuilt volgens Anderson niet zozeer in de politieke of economische dimensies, maar veeleer in het antropologische gegeven dat het maken van een gevoelsmatige voorstelling van de groep met wie men zich verbonden voelt van alle tijden en plaatsen is. De ontwikkeling van het nationalisme kon volgens Anderson slechts op termijn plaatsvinden, omdat de uitvinding van de boekdrukkunst in de vroegmoderne tijd het gemeenschappelijke identificatieproces verruimde. De drukpers had een conditionerend en unificerend effect op de vorming van de nationale taal, met name door de massaproductie van bijbels zoals de Nederlandse Statenvertaling. Dit zorgde er niet alleen voor dat er een bovenlokaal lezerspubliek kon worden aangesproken maar resulteerde, tegen het einde van de achttiende eeuw, ook in het ontstaan van een nationale identiteit.²⁹

De sociaal-constructivistische benadering van Anderson geniet in deze scriptie de voorkeur. In de eerste plaatst heeft Anderson beargumenteerd dat allerhande drukwerk – boeken, brochures, dagbladen –, een enorm grote invloed uitoefenden op de vorming van een nationale gemeenschap. Met het oog op de bestudering van geschiedverhalen in (gedrukte) leerboeken voor het voortgezet

door WVK-groep, Bladel (Amsterdam: Jan Mets, 1994), 21. De Britse historicus T.C.W. Blanning uitte met name kritiek op het feit dat Gellner het moderne nationalisme beschouwd als de samenkomst van ‘culture and polity’, waardoor hij niet het belangrijke onderscheid maakt tussen politiek en cultureel nationalisme. Volgens Blanning zou het culturele nationalisme al eerder hebben bestaan dan de politieke variant en door dit onderscheid niet te maken zou Gellner belangrijke lange termijn ontwikkelingen over het hoofd hebben gezien. Zie: T.C.W. Blanning, *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1600-1789* (New York: Oxford University Press, 2002), 15-25. Het gereformeerde natiebeseef – de voorstelling van het Israël van het Noorden – is zo’n vorm van een cultureel nationalisme, zie: C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebeseef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht: Uitgeverij J.P. van den Tol, 1983).

²⁸ Het sociaal constructivisme is een kennistheorie die er vanuit gaat dat onze leef-en beeldwereld – onze ervaring van de wereld – (deels) gevormd wordt door sociale processen, die weer afhangen van de tijd en samenleving waarin we leven.

²⁹ Voor het ontstaan van een nationale cultuur en de canonisering van het verleden, zie ook: Jan Assman en John Czaplicka, ‘Memory and Cultural Identity,’ *New German Critique* 22, no. 65 (1995): 125-133.

onderwijs is een interessante gedachte, maar daar komt bij dat het moderne natiebeseft volgens Anderson sterk werd beïnvloed door de gewaarwording van een gedeeld verleden.³⁰ Om een voorstelling te kunnen maken van de natie als gemeenschap zou historisch besef zelfs een voorwaarde zijn. Dit historische-nationale bewustzijn werd versterkt door de opkomst van de geschiedwetenschap gedurende de negentiende eeuw. Aangezien historici in de greep van het opkomende nationalisme vooral de eigen vaderlandse geschiedenis bestudeerden, ontstond in het kielzog van de moderne geschiedwetenschap ook het nationale narratief. Deze nationale narratieven vormden weer de blauwdruk voor de historische vertellingen in geschiedenisleerboeken.

In deze scriptie zal Andersons notie van een verbeelde gemeenschap tot slot worden overgenomen, omdat ook een ‘zuil’ als een ‘imagined community’ kan worden beschouwd, maar dan binnen het nationale kader.³¹

1.2.2 Verzuiling

Historici hebben echter altijd geworsteld met het begrip ‘verzuiling’. De verzuilingsmetafoor werd als eerste gemunt door sociale wetenschappers, die afhankelijk van hun eigen invalshoek, steeds een andere betekenis aan het begrip gaven. In een bespreking van meer dan dertig jaar historisch onderzoek naar de verzuiling, concludeerde de Amsterdamse historicus Piet de Rooy een tikje plagerig dat de begripsverwarring inmiddels zo groot geworden was dat we de term ‘verzuiling’ maar beter niet meer konden gebruiken.³² Kort daarop pleitte zijn Amsterdamse collega Hans Blom om het begrip alleen nog als metafoor te gebruiken voor de vierdeling van de Nederlandse samenleving, die ergens tussen 1900 en 1965 zou hebben bestaan.³³ De suggestie van De Rooy is niet zaligmakend, aangezien het begrip daarvoor teveel is ingeburgerd; terwijl de begripshantering van Blom weer te losjes is voor een studie naar verzuild historisch onderwijs: want wat analyseren we nu precies behalve een maatschappelijke vierdeling?

De jongste verzuilingsdefinitie van de Amsterdamse religiehistoricus Peter van Dam biedt meer houvast. Volgens Van Dam zouden we een ‘zuil’ moeten beschouwen als een ‘zware gemeenschap’. Dergelijke gemeenschappen komen overal ter wereld voor: *verzuiling* is daarmee

³⁰ Anderson refereert hier weer aan het werk van Renan.

³¹ Paul, Herman. ‘Styles of Belief: Processes of Group Formation in Nineteenth-Century Dutch Protestantism’, <https://www.academia.edu/6791828/> (geraadpleegd 7-01-2022).

³² P. de Rooy, ‘Zes Studies over Verzuiling,’ *BMGN - Low Countries Historical Review* 110, nr. 3 (1 januari 1995): 380–92.

³³ J.C.H. Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten,’ in *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, red. J.C.H. Blom en J. Talmsa (Amsterdam: Het Spinhuis, 2000), 236.

geen typisch Nederlands verschijnsel.³⁴ Het kenmerkende van een zware gemeenschap is de grote mate van sociale integratie en verplichtingen, alsmede een samenspel van morele en ideologische overtuigingen waaraan de leden van de groep zich aan (moeten) conformeren. Deze gemeenschappen worden gevormd en bijeengehouden door instituties (o.a. media en onderwijs) en organisaties (o.a. vakbonden en politieke partijen) die vrijwel uitsluitend voor de leden van de eigen groep bedoeld zijn.³⁵ Om te benadrukken dat een zuil in wezen een gemeenschap is zal in deze scriptie gesproken worden van ‘zuilgemeenschap’.

Deze scriptie concentreert zich op één institutioneel aspect van de zuilgemeenschap: het geschiedonderwijs. Met betrekking tot het geschiedonderwijs is het van belang dat een zware gemeenschap volgens Van Dam niet alleen bijeengehouden wordt door instituties, maar dat deze ook vorm geven aan de culturele en politieke eigenheid van de groep binnen het publieke domein. Zo gaven zuilgemeenschappen onder meer vorm en inhoud aan hun politieke en culturele eigenheid door de eigen groep stevig in de Nederlandse geschiedenis te verankeren. In de veronderstelling dat er zoiets als een gemeenschappelijk vaderland bestond, vertelden de verschillende zuilgemeenschappen daarom allemaal over hun eigen nationale narratief.³⁶ En deze zuilspecifieke nationale narratieven onderwezen ze vervolgens weer op hun eigen onderwijsinstellingen.³⁷ In de volgende paragraaf zal dieper op het begrip ‘narratief’ worden ingegaan.

1.2.3 Historisch narratief

Een historisch narratief is een vertelling over het verleden. Volgens de Duitse literatuurwetenschapper Aleida Assman kan een historisch narratief beschouwd worden als een ‘ondersteunend verhaal’, waarmee een nationale- of zuilgemeenschap haar zelfbeeld historisch onderbouwd. Zulke vertellingen hebben in de regel een verbindende en socialiserende uitwerking, omdat ze de historische gebeurtenissen stevast belichten vanuit het gezichtspunt van een bepaalde groep. Een narratief heeft volgens Assman daarmee betrekking op een *open* geschiedenis, die erop gericht is om de sociaal-culturele actualiteit, het heden, te duiden vanuit het perspectief van een

³⁴ De veronderstelling dat verzuiling iets typisch Nederlands zou zijn is al in de jaren ‘80 onderuit gehaald door historicus Hans Righart. Zie: Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam: Boom, 1986). Uniek voor Nederland is vooral het bestaan van een grote orthodox-protestantse zuil. Een protestantse zuil van een dergelijke omvang, komt verder alleen voor in Noord-Ierland.

³⁵ Peter van Dam, *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011).

³⁶ Ook hier geldt dat de socialisten de uitzondering op de regel vormden. In tegenstelling tot de katholieken, protestanten en liberalen waren zij meer gefocust op de toekomst dan het verleden.

³⁷ Frans Groot, ‘Vlaggen in de top en stenen door de ruiten,’ in *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, red. J.C.H. Blom en J. Talmsma (Amsterdam: Het Spinhuis, 2000), 172-200.

gemeenschap.³⁸ Dergelijke geschiedverhalen hebben volgens de Amerikaanse onderwijshistoricus Keith Barton vooral een verklarend en causaal karakter: een historisch narratief legt op verhalende wijze uit hoe de ene gebeurtenis (bijvoorbeeld de abdicatie van Karel V) volgde op de andere (de Opstand), en welke factoren (de Reformatie) en actoren (Oranje) het voorval allemaal hebben beïnvloed.³⁹

Zulke losse historische gebeurtenissen worden volgens de Amerikaanse geschiedfilosoof Hayden White doorgaans van samenhang voorzien door ze te configureren in een verhaal-of plotstructuur.⁴⁰ Op basis van zijn onderzoek naar onder meer stijl, taalgebruik en argumentatiewijze in het werk van de meest toonaangevende negentiende-eeuwse historici en (geschied)filosofen, onderscheidde hij vier verschillende plotstructuren: romance, komedie, tragedie en satire. Deze plotstructuren zijn onderling van elkaar verschillend. Zo verteld een tragedie een verhaal over verlies en achteruitgang, waar een komedie juist een verhaal verteld van vooruitgang en de verzoening van alle historische tegenstellingen in een hogere synthese. Een romance verteld daarentegen een verhaal over goed en kwaad, terwijl een satire doelbewust geen (samenhangend) verhaal verteld.⁴¹

Op de kenmerken van de plotstructuren zal aan het begin van elk empirisch hoofdstuk dieper worden ingegaan. Voor nu is vooral belang dat, los van het feit dat White aan deze plotstructuren verschillende ideologische en morele implicaties koppelde, zijn theorie een interessant kader biedt om de narratieve verschillen tussen liberale, katholieke en protestantse geschiedschrijving te analyseren. Door de plotstructuur van geschiedenisleerboeken te bestuderen, kan men, met andere

³⁸ Aleida Assman, 'Geschiedenis, herinneren en vergeten', *Nexus* 88 (2021).

³⁹ Keith C. Barton en Linda S. Levstik, *Teaching History for the Common Good* (Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers: 2004), 129-146.

⁴⁰ Een andere methode om de structuur van historische narratieven te onderzoeken kan gevonden worden in het werk van de Amerikaanse onderwijspsycholoog James V. Wertsch. Zie bijvoorbeeld: James V. Wertsch, 'Collective Memory and Narrative Templates,' *Social Research* 75, nr. 1 (2008): 133-156; James V. Wertsch, 'National Narratives and the Conservative Nature of Collective Memory,' *Neohelicon* 34, nr. 2 (2007): 23-33. De methode van Wertsch is echter meer gericht op het analyseren van de doorwerking van historische narratieven in het collectief geheugen. De focus van deze scriptie ligt echter meer op hoe losse historische gebeurtenissen omgevormd worden tot een zuilspecifiek nationaal narratief. De focus ligt daarom meer op de literaire kanten van een historische vertelling – stijl, taal argumentatiewijze –, waardoor de theorie van White meer relevant is.

⁴¹ Zo heeft deze scriptie bijvoorbeeld een satirische plotstructuur, net zoals de meeste hedendaagse historische bijdragen die wetenschappelijk van aard zijn. Behalve dat een satire geen verhaallijn of narratief bevat, is de implicatie van een historische satire dat de mens een speelbal is van het lot: we zijn geworpen in deze wereld en proberen daar, naar onze mogelijkheden, het beste van te maken. In de eindconclusie van deze scriptie zal kort op deze gedachte terug worden teruggekomen.

woorden, een licht werpen op het historische zelfbeeld van deze gemeenschappen alsook hun plaatsbepaling binnen de Nederlandse natie. In het methodologisch kader zullen de theorieën van Barton, Assman en White opnieuw ter sprake komen.⁴² Eerst zal in de het volgende onderdeel nog een historiografische bespreking volgen.

⁴² White, *Metahistory*, 7 en 136-149.

1.3 Literatuurbespreking

Deze literatuurbespreking bestaat uit twee delen. In het eerste deel zal de historiografie over de verzuring besproken worden. Na het eerste deel zal worden toegelicht hoe dit werkstuk zich verhoudt tot het bestaande (inter)nationale leerboekonderzoek. En tot slot zal in het laatste onderdeel de dissertatie van Van der Vlies in meer detail besproken worden, aangezien deze scriptie met name op haar werk voortborduurt.

1.3.1 Verzuiling

Het onderzoek naar de verzuiling was aanvankelijk het gebied van de sociale wetenschappen. Vanaf de jaren '50 verschenen er met regelmaat sociologische of politicologische beschouwingen over dit onderwerp, waarbij de term 'verzuiling' vooral diende ter duiding van de politieke stabiliteit en sociale cohesie gedurende het 'verzuilde tijdvak' (1920-1965), als uitleg voor het politieke emancipatieproces van met name confessionele groepen, en als verklaring voor het eigene karakter voor de Nederlandse politieke cultuur als geheel en de politieke emancipatie van de orthodox-protestanten en katholieken. Met *Verzuiling. Kapitalisme en patriarchaat* van de Amsterdamse politicoloog Siep Stuurman, verscheen er in 1983 het eerste omvangrijke werk over het fenomeen. In de opvatting van Stuurman was de verzuiling het onvoorziene gevolg van een serie 'mobilisatiestrategieën' die vanaf 1848 door de confessionele elites georganiseerd werden om een blok te vormen tegen nieuwe sociale bewegingen, en de eigen (confessionele) gelederen te sluiten.⁴³⁴⁴

In de besprekingen van *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* werd er stevast door historici naar voren gebracht dat de studie van Stuurman prikkelend was, maar dat er welbeschouwd nog te weinig historisch onderzoek was verricht om zijn verzuilingsthese te kunnen onderbouwen. Om in deze historiografische leemte te voorzien had de Amsterdamse historicus Hans Blom een paar jaar eerder, in 1981, al de aanloop genomen naar een grootschalig onderzoeksprogramma naar de zuilvorming op lokaal niveau gedurende de lange negentiende eeuw. Het Amsterdamse verzuilingsproject leverde naast acht dissertaties, een vergruisd beeld van de verzuiling op: alle

⁴³ Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1983), 335.

⁴⁴ De Rooy, 'Zes Studies over Verzuiling,' 380–92.

bestaande theorieën (emancipatie, politieke stabiliteit, mobilisatiestrategie) bleken allemaal wel een beetje waar te zijn. De belangrijkste inzichten van het ruim twintig jaar omspannende Amsterdamse verzuilingsproject, werden echter verworven op het terrein van natievorming en meerdere historici hebben er sindsdien op gewezen dat zuil-en natievorming in wezen twee loten aan dezelfde historische stam waren.⁴⁵

Deze scriptie bouwt voort op de gedachte dat er in Nederland een succesvol natievormingsproces plaatsvond; niet ondanks, maar dankzij de verzuiling. Zonder al te diep op dit proces in te kunnen gaan is het belangrijk te vermelden dat er na 1848 een aantal belangrijke ontwikkelingen hebben plaatsgevonden die aan de basis stonden van met name de katholieke en orthodox-protestante zuilformatie. De grondwetswijziging maakte het voor deze gemeenschappen mogelijk om binnen het nationale kader een eigen ‘identiteit’ te ontwikkelen. In hun proces van plaatsbepaling binnen de natie werd niet alleen ‘Nederland’ gecreëerd, maar ontstonden geleidelijk aan ook de katholieke en de orthodox-protestantse zuilgemeenschappen. En dit dubbele proces van zuil-en natievorming werd weer mede vormgegeven door de ontwikkeling van een eigen zuilspecifiek nationaal narratief.⁴⁶

De afgelopen veertig jaar heeft het historische onderzoek naar de verzuiling zich echter vooral gespitst op zuil-en natievorming tijdens de lange negentiende eeuw. De historische studie naar het ‘verzuilde tijdvak’ (1917-1965) is daar achter bij gebleven. Recent is er wel een bijdrage verschenen van de Amsterdamse mediahistoricus Herman Wijfjes, waarin hij de krantenberichten van de katholieke en socialistische zuilgemeenschappen met elkaar heeft vergeleken.⁴⁷ Belangwekkend aan het artikel van Wijfjes is vooral dat het een van de weinige vergelijkende studies is naar de ideologische verschillen tussen zuilgemeenschappen. Dergelijke studies zijn in Nederland nog maar zelden uitgevoerd.⁴⁸ Door onderzoek te doen nationale narratieven in geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder onderwijs, probeert deze scriptie aansluiting te vinden bij een nieuwe trend binnen het verzuilingsonderzoek: de ‘vergelijkende columnologie’. In zijn beknopte overzichtswerk *Staat van verzuiling* uit 2011 heeft Van Dam bovendien

⁴⁵ J.H.C. Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten,’ 234-235. Zie ook: P. de Rooy, ‘Voorbij de verzuiling?’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 116, nr. 1 (2001): 45-47; De Rooy, ‘Zes Studies over Verzuiling,’ 380-92.

⁴⁶ A. Th. van der Zeijden, *Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823-1894) en zijn “nationale” geschiedschrijving* (Hilversum: Verloren, 2002), 234-238.

⁴⁷ Huub Wijfjes, Gerrit Voerman, en Patrick Bos, ‘Metten van Verzuilde Politiek in Media: Een Digitale Benadering van Katholieke en Sociaaldemocratische Dagbladen, 1918-1967’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 136, nr. 3 (30 september 2021): 61-91, <https://doi.org/10.51769/bmgn-lchr.6916>.

⁴⁸ Naast het artikel van Wijfjes kan ook het proefschrift van Tina van der Vlies tot deze categorie worden gerekend.

opgeroepen, om in nieuw onderzoek naar de verzuiling vooral de religieus-ideologische dimensie van het fenomeen te bestuderen. Deze scriptie geeft gehoor aan aan deze oproep.⁴⁹

1.3.2 Leerboekonderzoek

Het internationale leerboekonderzoek kent volgens de Belgische historicus Bert Vanhulle twee verschillende onderzoekscategorieën: (1) beeldvormingsonderzoek en (2) narratieve analyse. Het eerste genre is veruit het oudste en daarmee ook het meest beproeft; het tweede genre is daarentegen nog een vrij jonge tak binnen het leerboekonderzoek. In dit onderdeel zullen beide genres kort besproken worden.⁵⁰

Het beeldvormingsonderzoek werd in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog door de Volkerenbond geïnitieerd. De gedachte achter deze onderneming was dat er allerlei chauvinistische, revanchistische en racistische denkbeelden in de geschiedenismethodes werden gedebiteerd die mogelijkwijs een bijdrage hadden geleverd aan de gruwelen van de oorlog. Door leerboeken op internationale schaal met elkaar te vergelijken, poogde men onder meer de wederzijdse vijandbeelden uit de lesmethodes op te sporen en uit te bannen om zo de vrede te bestendigen. Na de Tweede Wereldoorlog is deze vorm van internationaal leerboekrevisionisme door de UNESCO gehandhaafd en verder uitgebreid. In 1975 werd met hetzelfde doel te Braunschweig het Georg Eckert Instituut voor schoolboekonderzoek opgericht.⁵¹

Ook het hedendaagse onderzoek naar beeldvormingsonderzoek kent eenzelfde geëngageerd motief. Het uitgangspunt van dit onderzoeksgenre is telkens dat de inhoud van lesmethodes een blijvende indruk op leerlingen achterlaat, waardoor ze een krachtige uitwerking hebben op de vorming van het collectieve geheugen en de nationale identiteit.⁵² Nederlandse leerboekhistorici die zich op het terrein van beeldvormingsonderzoek begeven bestuderen daarom vaak de zwarte (het koloniale-of slavernijverleden) of chauvinistische bladzijden (de Gouden Eeuw) uit de vaderlandse

⁴⁹ Van Dam, *Staat van verzuiling*.

⁵⁰ Bert Vanhulle, ‘‘Waar gaat de geschiedenis naartoe?’’ Mogelijkheden voor een narratieve analyse van naoorlogse Vlaamse geschiedenisleerboeken,’ *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 30/60, nr. 16 (2005): 133-175.

⁵¹ Falk Pingel, *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, 2de dr. (Braunschweig: UNESCO, 2010) 3-10.

⁵² Samira Alayan en Elie Podeh, ‘Introduction: Views of Others in School Textbooks – A Theoretical Analysis,’ in *Multiple Views of Others in Textbooks of the Middle East*, Elie Podeh en Samira Alayan, red. (London: Palgrave Macmillan, 2018), 1-16.

geschiedenis.⁵³ Dergelijke onderzoeken pogen steeds de denkbeelden in de lesmethodes te deconstrueren, om vervolgens, in het kader van leerboekrevisionisme, te pleiten voor meerstemmigheid – de vertolking van meerdere perspectieven op het verleden.⁵⁴ Het onderzoek naar beeldvorming in de leerboeken is in Nederland vooral een vruchtbaar onderwerp gebleken voor talloze masterscripties, maar ook het recent verschenen proefschrift van de Amsterdamse historicus Marc Kropman kan eveneens tot dit genre worden gerekend.⁵⁵

Binnen het beeldvormingsonderzoek wordt er hoofdzakelijk een studie gemaakt van lesmethoden die ofwel binnen het hedendaagse geschiedonderwijs in gebruik zijn, dan wel in de afgelopen zestig jaar in gebruik zijn geweest; vooroorlogse leerboeken worden zelden tot nooit onderzocht en zijn daarmee binnen de leerboekenhistoriografie onderbelicht.⁵⁶ Deze tendens is gemakkelijker gesignaleerd dan verklaard, maar vermoedelijk spelen het vermeende verband tussen de inhoud van leerboeken en de samenstelling van het collectief geheugen hierin een rol: de beeldvorming die in de samenleving leeft over de onderzochte onderwerpen, wordt immers getoetst aan de voorstelling daarvan in de lesmethodes.⁵⁷ Het heden wordt met het oog op leerboekrevisionisme als uitgangspunt genomen waardoor in het beeldvormingsonderzoek de historische context soms geheel achterwege blijft.⁵⁸ Een dergelijke thematische benadering volstaat wanneer men meer contemporaine methodes bestudeert, maar minder wanneer de bestudeerde

⁵³ Zie o.a.: Noortje Smits, 'Een zwarte bladzijde met witte inkt geschreven. Een narratief onderzoek naar de toepassing van multiperspectiviteit in Nederlandse schoolboeken en jeugddocumentaires over het slavernijverleden' (Masterscriptie Neerlandistiek, Utrecht, Universiteit Utrecht, 2017); Dirkjan Van den Berg, 'De koloniale geschiedenis in schoolboeken. Een narratieve deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in Wereld in Wording en Sprekend Verleden tussen 1950 en 2012' (Masterscriptie, Nijmegen, Radboud Universiteit Nijmegen, 2013); Marjolein Hartman, 'Geschiedschrijving in Nederlandse schoolboeken. De weergave van de dekolonisatie van Indonesië in het Nederlandse tussen 1945-2013' (Masterscriptie, Utrecht, Universiteit Utrecht, 2013).

⁵⁴ Of andersom: leerboeken worden op voorhand bestudeerd wegens een 'vermeend' gebrek aan meerstemmigheid.

⁵⁵ Zie naast de onder voetnoot 36 vermelde masterscripties: M.C.M. Kropman, 'Shifting Lenses: Multiperspectivity and Narratives of the Dutch Past in Secondary History Education' (Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 2021).

⁵⁶ Deze tendens geldt niet alleen voor de Nederlandse leerboekenhistoriografie maar ook internationaal. Zie bijv.: Peter Carrier, 'The Nation, Nationhood, and Nationalism in Textbook Research,' in *Palgrave Handbook of Textbook Studies*, Eckhardt Fuchs en Annkatrin Bock, red. (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018), 189.

⁵⁷ Vanhulle, 'Waar gaat de geschiedenis naartoe?', 134. Vooroorlogse leerboeken deconstrueren in een poging tot leerboekrevisionisme lijkt me bovendien een vrij zinloze exercitie.

⁵⁸ Jan Van Wiele, 'Strijden tegen de Islam? De conceptualisering van een niet-christelijke religie en cultuur in leerboeken kerkgeschiedenis voor het katholiek godsdienstonderricht. Een vergelijkende analyse van de Belgische en Franstalige Canadese situatie (1869-1948),' *Revue belge de philologie et d'histoire* 84, no. 2 (2006): 401-447.

leerboeken als bron dienen voor een studie naar verzuild historisch onderwijs.⁵⁹ Het beeldvormingsonderzoek is daarmee op voorhand minder relevant voor deze scriptie.

Naast het onderzoek naar beeldvorming, treedt er de laatste jaren ook een meer narratief gedreven benadering van het leerboek op de voorgrond.⁶⁰ Onder andere Verhulle en Van der Vlies kunnen tot de beoefenaars van dit genre worden gerekend. Binnen dit onderzoeksgenre worden namelijk niet de afzonderlijke delen van het leerboek onderzocht maar het geheel. Het uitgangspunt van deze benadering is dat de historische feiten in de geschiedenismethodes pas zin en betekenis krijgen door de structurerende werking van een narratieve plotstructuur.⁶¹ Voor deze scriptie is de narratieve benadering meer geschikt. In de eerste plaats omdat in deze studie wordt onderzocht hoe de verlating van Filips II ten tijde van de verzuiling werd geconfigureerd in geschiedenismethodes voor het openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs. Om te onderzoeken hoe en op welke wijze deze historische narratieven op openbare en bijzondere scholen verteld/onderwezen werden, is een narratieve benadering van het leerboek derhalve logischer dan een thematische. Maar daar komt bij dat Van der Vlies heeft laten zien dat de narratieve benadering gecombineerd kan worden met een meer contextuele studie van het leerboek; en voor een studie naar verzuild historisch onderwijs, waarin de levensbeschouwelijke context een belangrijke rol vervulde, is een meer contextuele benadering vereist. In de volgende paragraaf zal verder uitvoeriger worden ingegaan op het werk van Van der Vlies.

1.3.3 Echoing Events

Voor haar onderzoek heeft Van der Vlies twaalf Nederlandse geschiedenismethodes voor het secundair onderzocht die gedurende de periode 1920-2010 in gebruik waren, waarbij ze als casus de geschiedverhalen over de Opstand heeft vergeleken met die over de Tweede Wereldoorlog. Het vernieuwende aan het onderzoek van Van der Vlies is vooral dat ze niet voor thematische aanpak heeft gekozen, maar om de geschiedverhalen uit verschillende methodes over een langere periode integraal te bestuderen en te vergelijken. Zo pasten (ter illustratie) vlak na de Tweede Wereldoorlog diverse leerboekenauteurs hun methodes aan om een vergelijking te treffen tussen de oorlogsjaren en de Opstand. Deze vergelijking werkte uiteraard ook door op configurationeel niveau: de Oorlog werd net als de Opstand voorgesteld als een nationale strijd, waarbij dezelfde binaire tegenstellingen – vrijheid tegen tirannie, democratie tegen absolutisme – werden gebruikt om zowel

⁵⁹ Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs*, 14.

⁶⁰ Carrier, 'The Nation, Nationhood and Nationalism in Textbook Research,' 190; Vanhulle, 'Waar gaat de geschiedenis naartoe?', 135.

⁶¹ Vanhulle, 'Waar gaat de geschiedenis naartoe?', 134.

de gebeurtenissen in de zestiende- als in de twintigste eeuw mee te verklaren. Op deze manier heeft Van der Vlies onder andere aangetoond dat er binnen geschiedenismethodes voortdurend narratieve configuratie plaatsvindt: de afzonderlijke historische gebeurtenissen worden in leerboeken steeds samengebracht tot een logisch geheel door het gebruik van plotstructuren.⁶²

Van belang voor deze studie is dat volgens Van der Vlies deze vertelstructuren weer mede bepaald worden door de sociaal-maatschappelijke context van een periode. Zo onderscheidt ze tussen 1920-1965 twee verschillende vertelstructuren waarin de gebeurtenissen van Opstand zijn geconfigureerd. Indachtig het werk van White ontwaard Van der Vlies in de openbare (liberale) leerboeken een romantisch narratief, waarin de Opstand wordt beschouwd als een vrijheidsstrijd tegen de Spaanse onderdrukking; en een katholieke vertelling, waarin de de Opstand wordt opgevat als tragedie. In deze scriptie zal in navolging van Van der Vlies beargumenteerd worden dat het katholieke narratief inderdaad de kenmerken van een tragedie bevat, maar dat de liberalen in plaats van een romance, een komedie vertellen. Dit verschil in inzicht kan in de eerste plaats worden verklaard door een verschillende interpretatie White. Een historische romance verteld bijvoorbeeld een verhaal waarin het Goede uiteindelijk het Kwade overwint, terwijl een komedie eindigt met de verzoening van historische gegroeide tegenstellingen. In haar dissertatie beschouwd Van der Vlies de Opstand bijvoorbeeld als een romantische strijd tussen absolutisme (het Kwade) en vrijheid (het Goede), maar zonder hier nu al diep op in te willen gaan, lijken me dit echter eerder komische tegenstellingen te zijn die na een lange geschiedenis aan de vooravond van de Opstand met elkaar in botsing raken.⁶³ Dat neemt niet weg dat er in de tegenstelling absolutisme-vrijheid geen moreel oordeel wordt geveld, maar dit oordeel wordt niet geveld op basis van Goed of Kwaad maar op basis van historische vooruitgang.⁶⁴

⁶² Tina van der Vlies, 'Echoing Events,' 301-313. Behalve van de theorie van White maakt Van der Vlies ook gebruik van onderwijspsycholoog James V. Wertsch theorieën om de doorwerking en herhaling van historische narratieven in geschiedenisleerboeken te onderzoeken.. N.B: alleen de vooroorlogse of verzuilde lesmethodes worden door Van der Vlies aan de hand van Whites *Metahistory* geanalyseerd. Voor een verwijzing naar het werk van Wertsch zie voetnoot 40 van deze scriptie.

⁶³ Dit wil overigens niet zeggen dat het liberale narratief geen romantische elementen bevat. Van der Vlies ontwaard in de leerboeken voor het openbaar onderwijs vooral een romantisch kader, op basis van wat erover de 'tirannieke' Hertog van Alva wordt geschreven. Zie: Van der Vlies, *Echoing events*, 61-69. Deze 'romantische voorstelling' van Alva als het kwaad, is al eeuwenoud en behoorde sinds de Opstand tot het cultureel geheugen van de Noord-Nederlandse natie. Zie: Jasper van der Steen, 'Goed en fout in de Nederlandse Opstand,' *Historisch tijdschrift* 43, nr. 2 (2011): 82-97. Elke plotstructuur kan volgens White elementen uit andere plotstructuren bevatten, zie: White, *Metahistory*, 7.

⁶⁴ Zo ontwaard Van der Vlies mede op basis van het Beleg van Haarlem een romantisch kader in de openbare leerboeken. Ondanks dat de stad tijdens dit beleg zulke grote verliezen en hongersnood leed dat ze zich aan de

De tweede verklaring voor het verschil in interpretatie van het liberale narratief over de Opstand, is dat deze scriptie zich meer focust op de religieus-ideologische context van de verzuiling. Van der Vlies schenkt in haar dissertatie hier minder aandacht aan. Dat terwijl levensbeschouwing binnen het geschiedenisonderwijs altijd een grote rol heeft gespeeld, en zeker ten tijde van de verzuiling.⁶⁵ Zo past een komische plotstructuur past meer bij het conciliante geschiedbeeld van de Leidse historicus Robert Fruin, de grondlegger van de liberale geschiedtraditie. Zijn conciliante en ‘neutrale’ geschiedschrijving zelf was weer een reactie op de sociaal-maatschappelijke context van zijn tijd: de opkomende verzuiling. Om de verdeeldheid tegen te gaan poogde Fruin daarom tot een verzoenende synthese van de vaderlandse geschiedenis te komen, waarin elke vorm van clubgeest en parti-pris (staatsgezind, prinsgezind, katholiek of protestant) ondergeschikt werd gemaakt aan het nationale belang.⁶⁶ Voor een dergelijk eenheidsbeeld is een komedie meer geschikt, omdat ze, meer dan een romance, een neutraal of bovenpartijdig karakter bezit. Vanuit ideologisch perspectief bezien past een komische structuur daarmee beter bij de liberalen, omdat zij zichzelf zagen als een ‘nationaal-denkende’, neutrale gemeenschap.⁶⁷ Een historische romance verteld daarentegen een verhaal over Goed en Kwaad, en past daarmee wellicht beter bij ‘partijdige’ gereformeerden dan ‘onpartijdige’ liberalen.

Tot slot kan dit verschil inzicht ook en vooral verklaard worden door de opzet van deze scriptie. In deze studie zullen een drietal leerboeken voor liberaal, gereformeerd en katholiek voortgezet onderwijs van begin tot eind worden geanalyseerd, terwijl Van der Vlies zich in haar analyse van vier verzuilde methodes beperkt tot alleen de eerste jaren van de Opstand. Door het leerboek van begin tot eind te bestuderen komt de komische ontwikkelingsgang in het liberale narratief wellicht beter naar voren. Daarnaast is er in deze scriptie voor gekozen om een leerboek voor het openbaar onderwijs te analyseren, dat Van der Vlies niet in haar bronnencorpus heeft opgenomen. Hoewel de keuze voor een ander leerboek het verschil in inzicht kan verklaren, lijkt me

Spanjaarden moesten overgeven, zou de capitulatie van de stad volgens leerboekschrijver M.G. de Boer zijn geofferd aan een hoger doel: vrijheid. Dit lijkt me echter eerder komisch dan romantisch, omdat vrijheid een vorm van historische vooruitgang is die pas later – bijvoorbeeld met de komst van de natiestaat – wordt gerealiseerd. De gedachte dat dergelijke traumatische conflicten in het licht van de vooruitgang toch ergens goed voor zijn, is bovendien afkomstig uit het werk van de G.W.F Hegel, de Duitse filosoof die volgens White zijn historische oeuvre als eerste op komische wijze configureerde. Zie: Eelco Runia, *De pathologie van de veldslag. Geschiedenis en geschiedschrijving in Tolstoj's Oorlog en vrede* (Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff, 1995), 53-55; White, *Metahistory*, 82-131. En zie ook voetnoot 90, 93 en 94.

⁶⁵ Toebes, ‘Van een leervak naar een denk-en doevak,’ *Kleio* 17, nr. 3 (1976): 66-109, aldaar 66.

⁶⁶ Zie: Tollebeek, *De toga van Fruin*, 16-56.

⁶⁷ Voor het liberalisme in Nederland zie: Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1992).

dit verwaarloosbaar omdat een groot aantal leerboeken voor het openbaar onderwijs wat stijl, toon en inhoud betreft grote overlap met elkaar vertonen en alleen op detail niveau verschillend zijn.⁶⁸ Zo'n detail is bijvoorbeeld het *Plakkaat van Verlatinghe*.⁶⁹ In het volgende onderdeel zal er dieper op het bronnenmateriaal van deze scriptie worden ingegaan.

⁶⁸ Onderwijshistoricus J.G. Toebes wees er al op dat de geschiedenisleerboeken van M.G de Boer en J.W. Pik frappante gelijkenissen vertonen met het werk van Fruin en P.J. Blok, Fruins opvolger te Leiden. Zie: J.G. Toebes, 'Van een leervak naar een denk-en doevak,' 74-75.

⁶⁹ Zie: Appendix I.

1.4 Bronnen en methode

In dit laatste deel van hoofdstuk 1 zullen het bronnenmateriaal en de methode van deze scriptie besproken worden.

1.4.1 Bronnenmateriaal

Een geschiedenisleerboek is een aan de historische wetenschap verwant educatief hulpmiddel ter ondersteuning van het geschiedenisonderwijs op scholen. Leerboeken zijn cultuurproducten bij uitstek. Ze zijn ontstaan als product van een (zuil)gemeenschap in een bepaalde periode, en zodoende communiceren ze de historische kennis die deze gemeenschap op dat moment noodzakelijk vond om door te geven aan de jongste generatie.⁷⁰

Om te onderzoeken hoe verschillende zuilgemeenschappen vanuit hun perspectief de Nederlandse geschiedenis presenteerden, zal in deze scriptie een drietal geschiedenisleerboeken voor het voortgezet onderwijs worden onderzocht. Voor elke zuilgemeenschap is er één geschiedenismethode uitgekozen. De leerboeken die in deze studie onderzocht worden, zijn in onderstaande tabel samengebracht. Het mulo-leesboek van J.E. van Buuren is hier ook aan toegevoegd, hoewel hieruit slechts een enkel fragment wordt geciteerd.

Auteur	Onderwijs	Titel	Uitgever	Looptijd	Niveau
Dr. N. Japikse	Openbaar	Leerboek der Nederlandsche geschiedenis	Groningen: J.B. Woltors U.M.	1910-1919	h.b.s. en gymnasium
J.E. van Buuren	Orthodox-protestants	Leerboek der Nederlandsche geschiedenis	Wageningen: Gebr. Zomer & Keuning	1915-1943	h.b.s. en gymnasium
J.E. van Buuren en O.L. Veerman	Orthodox-protestants	Leesboek over de geschiedenis van ons vaderland. Voor onze christelijke scholen	S-Gravenhage: N.V. Joh. Ykema's Uitgeverij	1922-1951	mulo

⁷⁰ Eckhardt Fuchs 'Introduction,' 1.

Auteur	Onderwijs	Titel	Uitgever	Looptijd	Niveau
J. Kleijntjens S.J. en dr. H.F.M. Huijbers	Katholiek	Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis	Leiden: H.J. Dieben	± 1920- ± 1950	h.b.s. en gymnasium

De keuze om per zuil één leerboek te onderzoeken heeft twee redenen. Allereerst worden de leerboeken als geheel bestudeerd. Het integraal bestuderen van meerde methodes, zou de omvang van deze scriptie te boven gaan. Daarnaast bevordert de beperking van een geschiedenisleerboek per zuilgemeenschap de leesbaarheid van deze studie.

Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van het geschiedonderwijs gedurende de periode 1920-1965, is er geprobeerd om langlopende titels te selecteren. De looptijd van de meeste titels valt echter niet met zekerheid te achterhalen. Zo werd de katholieke methode binnen het bronnencorpus van deze scriptie waarschijnlijk tot in de jaren vijftig gebruikt, maar over het geselecteerde openbare en gereformeerde leerboek valt dit niet met zekerheid te zeggen. Zeker is dat de gekozen leerboeken omstreeks 1920 in gebruik waren. De gekozen bronnen zijn daarom vooral representatief voor de periode rond de onderwijspacificatie.

Daartegenover staat dat de geselecteerde leerboeken en auteurs typerend zijn voor hun desbetreffende zuilgemeenschap. Zo werd de Leidse historicus N. Japikse beschouwd als een van de meest toonaangevende liberale historici van zijn tijd. Zijn *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* (1920) werd veelvuldig gebruikt op universiteiten alsook daarbuiten.⁷¹ Wat de gereformeerde zuilgemeenschap betreft: het leerboek van J.E. van Buuren kreeg in *De Standaard* een lovende recensie van Abraham Kuyper, de voorman van de gereformeerden, vanwege zijn bijdrage aan de christelijk-historische traditie.⁷² De katholieke historicus en jezuïet J. Kleijntjens, op zijn beurt, zou weer als geen ander hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het katholieke geschiedonderwijs.⁷³ Het leerboek van Kleijntjens vertoont volgens onderwijshistoricus

⁷¹ <https://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/japikse> (geraadpleegd 5-09-2023); Zie: I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage: Martinius Nijhoff, 1920). Specifiek voor de behandeling van het *Plakkaat van Verlatinghe*, zie pagina 403 van het *Handboek*. Zijn leerboek vertoont op onderdelen grote overeenkomsten met dit werk, zij het dat zijn lesmethode qua taal en inhoud eenvoudiger is.

⁷² Abraham Kuyper, 'Patria,' *De Standaard*, 27 maart, 1915.

⁷³ J. Barten S.J., 'Jean Chrétien Joseph Kleijntjens (Maastricht, 3 Maart 1876 - 's-Gravenhage, 10 November 1950),' *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* (1950-1951): 127-130.

Toebes bovendien grote overeenkomsten met het werk van Aug. Commissaris, wiens werk weer in het bronnencorpus van Van der Vlies is opgenomen.⁷⁴

Hoewel de bestudeerde leerboeken beschouwd kunnen worden als representatief voor hun zuil, geldt dit vooral op narratief niveau. Op detailniveau wijken leerboekenauteurs soms een klein beetje van elkaar af. In diverse liberale leerboeken wordt er bijvoorbeeld net iets anders gesproken over het *Plakkaat van Verlatinghe*.⁷⁵ Een mogelijke verklaring voor de verschillende weergave van het *Plakkaat* in methodes voor het openbare geschiedonderwijs, is dat er rond 1920 nog maar weinig historisch onderzoek naar het *Plakkaat* was verricht, terwijl liberale leerboekschrijvers hun narratief doorgaans baseerden op de inzichten van de moderne geschiedwetenschap. De eerste moderne historicus die een kleine studie aan het *Plakkaat* weidde was overigens Japikse.⁷⁶ De bestudeerde methodes, en dit geldt zeker voor het leerboek van Japikse, zijn – zo wil ik stellen – op narratief niveau weliswaar representatief voor hun zuilgemeenschap, maar niet geheel qua beoordeling van het *Plakkaat van Verlatinghe*.

Het gereformeerde leerboek van Van Buuren is mede binnen dit bronnencorpus opgenomen uit heuristische noodzaak, omdat het een van de weinige protestantse methodes voor het voortgezet onderwijs is geweest die ik in de verschillende collecties van de Erasmus Universiteit Rotterdam en het Nationaal Onderwijsmuseum, alsook de digitale database delpher.nl heb kunnen vinden.⁷⁷ Daar komt bij dat ik in de zoektocht naar gereformeerde leerboeken niet kon voortbouwen op eerdere studies, aangezien er in deze scriptie voor het eerst onderzoek wordt gedaan naar leerboeken voor het orthodox-protestantse geschiedenisonderwijs. Omdat er in deze scriptie voor het eerst een studie wordt gedaan naar dergelijke leerboeken, zal in hoofdstuk 3 behalve het leerboek van Van Buuren

⁷⁴ Toebes, Zie voor het bronnencorpus van Van der Vlies: Van der Vlies, *Echoing events*, 271-272.

⁷⁵ De reden voor deze kleine verschillen in openbare methodes kan vermoedelijk verklaard worden door het feit dat er rond 1920 nog maar weinig historisch onderzoek naar het *Plakkaat* was verricht, terwijl liberalen hun narratief doorgaans baseerden op de inzichten van de moderne geschiedwetenschap. Zie: Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs*, 279. De eerste moderne historicus die een kleine studie aan het *Plakkaat* weidde was overigens Japikse. Zie: Mout, *Plakkaat van Verlatinghe*, 17-19; en: N. Japikse, 'De minuut van het plakkaat der Afzwering van 26 Juli 1581', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 5, nr.6 (1919): 39-63.

⁷⁶ Zie: N. Japikse, 'De minuut van het plakkaat der Afzwering van 26 Juli 1581', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 5, nr.6 (1919): 39-63.

⁷⁷ In de Historische Didactische Collectie van de Erasmus Universiteit Rotterdam bevindt zich tenminste een ander gereformeerd leerboek. Het gaat om de volgende titel: H. Algra en H.H. Broekstra, *Gestalte en tijden deel II* (Groningen: Noordhoff N.V., 1950). Aangezien deze reeks na 1945 is uitgegeven, is deze niet opgenomen in het bronnencorpus. De gekozen bronnen voor deze studie zijn zoals gezegd afkomstig uit de Historische Didactische Collectie van de Erasmus Universiteit Rotterdam, de collectie van het Nationaal Onderwijsmuseum te Dordrecht en de digitale database delpher.nl.

ook gebruik worden gemaakt van het *Leerplan voor de scholen met den Bijbel. II. A Geschiedenis des Vaderlands* van H. Lankamp, het mulo-leesboek van J.E. van Buuren en Van Buurens historiografische apologie *Kort overzicht der historiebeschrijving van ons volk*, dat als aparte uitgave bij zijn lesmethode hoort. De reden hiertoe is om een beter inzicht te krijgen in de religieuze aspecten van het gereformeerde narratief.

Tot slot worden in deze scriptie leerboeken voor het h.b.s. of gymnasium onderzocht. Het fragment uit mulo-boek van Van Buuren is hierop een kleine uitzondering. De leerboeken voor het h.b.s. en gymnasia waren volgens zowel de uitgevers als de auteurs namelijk geschikt voor meerdere schooltypen. Deze lesmethodes zijn daarom als geheel representatiever dan de methodes die specifiek voor de mulo of meisjesscholen werden uitgegeven.⁷⁸

1.4.2 Methodologie

De leerboeken in deze scriptie zullen op kwalitatieve wijze geanalyseerd worden. De bestudering van leerboeken als onderwijshistorische bron vraagt volgens de Tilburgse godsdienstantropoloog Jan Van Wiele namelijk om een meer kwalitatieve benadering, waarbij de inhoud van de leerboeken zoveel mogelijk in samenhang met de sociaal-maatschappelijke, levensbeschouwelijke en intellectuele context wordt onderzocht.⁷⁹ Leerboeken staan immers niet op zichzelf, maar zijn producten van een zuilgemeenschap. Om die reden zal in deze scriptie, waar mogelijk, voor de analyse van de leerboeken gebruik worden gemaakt van aanvullende literatuur waaronder het historiografische werk van Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876), de grondlegger van gereformeerde geschiedtraditie. Veel context zal in deze scriptie echter in verklarende voetnoten worden weergegeven. Verder zullen opvallende taaluitingen van de leerboekschrijvers die kenmerkend zijn voor een bepaalde vertelstructuur, in deze scriptie worden gecursiveerd.

Het analysemodel van deze scriptie bestaat verder uit vier stappen. In de eerste stap zal aan de hand van de hoofdstukindeling van de leerboeken een op hoofdlijnen een indruk worden gegeven van de plotstructuur waarin het *Plakkaat van Verlatinghe* is geconfigureerd. Binnen deze stap zal ook worden gekeken naar de *fons* (de bron) waaruit de vertelling begint, alsook waar het narratief ongeveer eindigt. Kenmerk van een narratief is volgens Assman immers dat ze betrekking heeft op een *open* geschiedenis, die erop gericht is om het heden te duiden vanuit het perspectief van een bepaalde gemeenschap. Door eerst het begin en het einde, alsook de tussenliggende hoofdstukken, globaal te bestuderen wordt niet alleen de poststructuur van het leerboek zichtbaar, maar ook het historische zelfbeeld van de desbetreffende zuilgemeenschap.

⁷⁸ Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs*, 281.

⁷⁹ Van Wiele, 'Strijden tegen de Islam?.' 404. Zie ook: Van der Vlies, 'Multidirectional war narratives,' 303.

In de tweede stap zal vervolgens worden ingegaan op de *factoren* die aan de Opstand ten grondslag lagen. Een historische vertelling legt volgens Barton immers uit hoe de ene gebeurtenis (de abdicatie van Karel V) volgde op de andere (de Opstand), en welke oorzaken daaraan ten grondslag lagen.⁸⁰ Deze stap is daarnaast ingegeven door het feit dat de vraag naar de factoren van de Opstand de geschiedschrijving over dit onderwerp tot ongeveer 1960 heeft beheerst. Verschillende zuilgemeenschappen droegen, om zuilspecifieke redenen, bijvoorbeeld steeds andere motieven voor de Opstand aan.⁸¹ Om de verschillen tussen de liberale, protestantse en katholieke narratieven in kaart te brengen, is dit daarom een belangrijke stap. Uit soortgelijke overwegingen zal er in de derde ronde gekeken worden naar de *actoren* die de gebeurtenissen van de Opstand hebben beïnvloed. Tot slot zal in de laatste stap gekeken worden naar hoe de gebeurtenissen van de Opstand (de factoren en actoren), hebben geleid tot het *Plakkaat van Verlatinghe*. Vervolgens zal aan het einde van elk hoofdstuk worden beargumenteerd hoe de gebeurtenissen van de Opstand en het *Plakkaat* zijn geconfigureerd in een overkoepelende plotstructuur.

⁸⁰ Barton, *Teaching History for the Common Good*, 131.

⁸¹ H.F.K. van Nierop, 'De troon van Alva,' 207. Pollman, 'De internationalisering van de Nederlandse Opstand,' 517.

2. Vrijheid en vooruitgang

In dit kapittel zullen geschiedenislerboeken voor het openbaar onderwijs onder de loep genomen worden. Nu is ‘openbaar’ een synoniem voor liberaal onderwijs. Het openbaar onderwijssysteem was liberaal omdat het er prat op ging geen partijdig maar een algemeen (openbaar of neutraal) te dienen: de natie. Binnen het liberalisme vormt de ‘natiestaat’ een belangrijk ideaal.⁸² De liberalen beschouwden zichzelf namelijk niet als een aparte zuilgemeenschap binnen de natie, maar als een ‘neutrale’, nationale groepering waar iedereen – ongeacht zijn religieuze oriëntatie, stand of rang – bij kon (of moest) horen. In de opvatting van de liberalen vormde de negentiende-eeuwse natiestaat immers het hoogtepunt van een eeuwenlang ontwikkelingsproces. De keerzijde van de gedachte ‘natiestaat als vooruitgang’ was logischerwijs dat kleinere religieus-ideologische gemeenschappen dienden op te gaan in een groter nationaal-liberaal verband, maar vanuit het perspectief van de liberale ideologie bezien was dit slechts een noodzakelijke stap in de verwezenlijking van nationale eenheid.⁸³

Om deze eenheid te bevorderen werd de vaderlandse geschiedenis vanaf 1878 een verplicht onderdeel van het openbare curriculum.⁸⁴ Het geschiedonderwijs op de openbare school was in grote lijnen gebaseerd op het werk van de Leidse geleerde Robert Fruin, de eerste historicus die in Nederland geschiedenis als wetenschap kwam te beoefenen.⁸⁵ Fruin zelf was weer een navolger van Leopold von Ranke, een Pruisische historicus die alom wordt beschouwd als de vader van de moderne geschiedwetenschap.⁸⁶ Volgens White zou Ranke bovendien zijn historische narratieven op komische wijze hebben gestructureerd. Ook in de conciliante geschiedschrijving van Fruin zijn elementen van een komische structurering te ontwaren, hoewel dit vooral een constatering is op

⁸² Stuurman, *Wacht op onze daden*, 142.

⁸³ Hobsbawm, *Natie en nationalisme sedert 1780*, 25, 56-58; Stuurman, *Wacht op onze daden*, 251-282. White, *Metahistory*, 173.

⁸⁴ Toebes, ‘Van een leervak naar een denk-en doevak,’ 71.

⁸⁵ Toebes, ‘Van een leervak naar een denk-en doevak,’ 74. Amsing, *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs*, 279. Vanwege zijn bovenpartijdige cq. wetenschappelijke benadering van de geschiedenis werd Fruin beschouwd als de vader van de Nederlandse geschiedwetenschap, een reputatie die hem ook veel gezag opleverde binnen gereformeerde en katholieke kringen. Zie: Herman Paul, ‘Voorbeeld en voorganger. Robert Fruin en Godefroid Kurth als vader van de geschiedwetenschap,’ *BMGN – Low Countries Historical Review* 126, nr. 1 (2011): 31-53.

⁸⁶ Pieter Lodewijk Muller, ‘Levensbericht van Robert Fruin,’ *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 99 (1900): 9-62; Paul, ‘Voorbeeld en voorganger,’ 32.

basis van het werk van een van zijn belangrijkste leerlingen: N. Japikse.⁸⁷ De conciliante geschiedopvatting van Fruin werd namelijk voortgezet in de zogeheten ‘Leidse School’, waar Japikse een van de belangrijkste vertegenwoordigers van was. Zijn *Leerboek der Nederlandse Geschiedenis* zal in dit hoofdstuk worden geanalyseerd.⁸⁸ De deelvraag voor dit hoofdstuk luidt:

Hoe is het narratief over het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een liberaal narratief (1900-1965), gelet op een komische plotstructuur?

Om deze deelvraag te beantwoorden, is het raadzaam om eerst nog de belangrijkste kenmerken van een blijspel uiteen te zetten. Een historische komedie verteld een verhaal over ontwikkeling en vooruitgang, waarin het actuele heden wordt beschouwd als het voorlopige hoogte-of eindpunt van de geschiedenis.⁸⁹ In een komedie vormt het heden doorgaans de culminatie van een zwaarbevochten geschiedenis waarin alle bestaande historische tegenstellingen en partijschappen (de theses en antitheses) worden verzacht en verzoend in een hogere synthese van vrijheid, nationale eenheid of een combinatie van beiden.⁹⁰ Deze nadruk op verzoening van alle historisch gegroeide tegenstellingen is het belangrijkste kenmerk van een komische plotstructuur.⁹¹ Omdat een

⁸⁷ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 15-56 en m.n. 57. Zie voor de doorwerking van de Leidse verzoeningsgedachte ook: Stuurman, *Wacht op onze daden*, m.n. 40-42. De constatering dat in het werk van Fruin elementen van een komische ordening van het verleden te ontwaren valt, is ook op basis van het lezen *De toga van Fruin*.

⁸⁸ De invloed van Fruin en P.J. Blok, zijn belangrijkste leerling en opvolger te Leiden, blijkt ook uit het werk van openbare leerboekschrijvers. Zie in dit verband de vergelijking van Toebes met een passage uit de *Tien jaren* van Fruin en de leerboeken van De Boer en J.W. Pik. Zie: Toebes, ‘Van leervak naar denk-en doevak,’ 74.

⁸⁹ Een goed voorbeeld van een hedendaags komisch/hegeliaans narratief is *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens* van de Amerikaanse politicoloog en liberaal Francis Fukuyama. Zie bijv. zijn inleiding in: *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*, vert. Anna Kapteyns-Bacuna, Annelies Konijnenbelt en Barbara de Lange (Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1992), 13-25.

⁹⁰ N.B. De begrippen these, antithese en synthese worden doorgaans (onterecht) toegeschreven aan de Duitse filosoof G.W.F. Hegel. Hoewel hij van deze redeneertrant gebruik maakt in zijn geschiedfilosofische werk *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, worden deze begrippen hierin zelf niet gehanteerd. Zie: G.W.F Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Ditzingen: Reclam Verlag, 1921). Het schema these, antithese, synthese wordt echter wel gebruikt ter resumatie van Hegels (geschied)filosofie. Dit schema is hier als analysemodel overgenomen omdat White Hegel beschouwd als de eerste die zijn historische werk op komische wijze configureerde. Hegel gaf daarmee de stoot aan de ‘synthetiserende’ geschiedschrijving. Het historisme van Ranke (en Fruin) bouwde voort op deze geschiedopvatting. Zie: Runia, *De pathologie van de veldslag*, 53-55. White, *Metahistory*, 168, 8. Voor een toegankelijke introductie op het werk van Hegel zie: Peter Singer, *Hegel*, vert. Willemien de Leeuw (Rotterdam: Lemniscaat, 2000).

⁹¹ White, *Metahistory*, 8.

komisch plot recht probeert te doen aan alle partijen binnen het nationale verleden, leende een historisch blijspel zich, naar de maatstaven van de negentiende-eeuwse geschiedschrijving, beter voor een objectieve of formele wetenschappelijke benadering van de geschiedenis.⁹²

In het vervolg van dit hoofdstuk zal eerst de hoofdstukindeling en fons van het *Leerboek der Nederlandse Geschiedenis* aan bod komen. Daarna zullen de factoren en actoren besproken en vervolgens het *Plakkaat van Verlatinghe*.

2.1 Hoofdstukindeling en fons

In deze paragraaf zal er aan de hand van de hoofdstukindeling en *fons*, de contouren van een komisch ordening worden geschetst. Om te beginnen kent het leerboek van Japikse acht verschillende hoofdstukken, die weer zijn onderverdeeld in afzonderlijke paragrafen die elk een eigen titel hebben. In de vertelling van Japikse vormt elk hoofdstuk een apart stadium in de *geleidelijke* ontwikkelingsgang naar nationale eenheid, een proces dat zijn voorlopige hoogtepunt bereikt met de vestiging van het ‘Koninkrijk der Nederlanden (het achtste hoofdstuk) in 1814 en de constitutie van 1848. Dit proces valt geleidelijk te noemen omdat het narratief van Japikse op het vijfde – de Opstand – en het zevende hoofdstuk – de ‘Franssche Tijd (1795-1814) – na, maar relatief weinig grote conflictsituaties kent. Toch zijn juist deze situaties doorslaggevend voor het ontstaan van nationale eenheid: na het conflict treed er steeds een verzoening op die deze beweging een stap verder brengt.⁹³

Belangwekkend is vooral dat Japikses vertelling hiermee in grote lijnen het historische model van Leopold von Ranke volgt. In de opvatting van Ranke vormde de negentiende-eeuwse natiestaat het resultaat van een geleidelijk maar bevochten ontwikkelingsproces. De idee van de natie als een zelfbewuste bestuurlijke en culturele gemeenschap manifesteerde zich volgens Ranke voor het eerst in West-Europa ten tijde van de Renaissance en de Reformatie (hoofdstuk vier en vijf in Japikses leerboek).⁹⁴ Voordat het ontluikende natiebesef resulteerde in de negentiende-eeuwse natiestaat, moest de idee van de natie echter bevochten worden op haar natuurlijke tegenstelling: het universalistische of imperiale streven naar wereldheerschappij. De anti-nationale zucht naar ‘wereldheerschappij’ zou volgens Ranke met name zijn uitgedragen door een hele reeks

⁹² White, *Metahistory*, 176-178, 94-101.

⁹³ White, *Metahistory*, 171. Een geleidelijke of vreedzame ontwikkelingsgang is kenmerkend voor de rankeaanse geschiedbenadering. Op enkele grote conflicten na, zoals de Franse Revolutie, verloopt de historische vooruitgang vreedzaam. Net als bij Hegel vergroot het conflict het (nationale) zelfbewustzijn, waarna een nieuwe stap in de ontwikkeling van de mensheid wordt gezet. Voor Hegel was de wereldgeschiedenis zelf de vooruitgang van het vrijheidsbewustzijn. Zie: Hegel, *Philosophie der Gesichte*, 11.

⁹⁴ White, *Metahistory*, 170.

machthebbers, onder wie Filips II en Napoleon Bonaparte. Na de Franse Revolutie (1789-1799) en de val van Napoleon (1814), zou de nationale eenheidsgedachte overal in West-Europa – zowel in het binnen-als buitenland, in-als extern– voorgoed gegrondvest zijn.⁹⁵ Het imperiale streven van Napoleon (these) wakkerde immers een sterk nationaal sentiment aan (antithese). Japikse schrijft als volgt over de val van Napoleon:

In Nederland begon spoedig na de nederlaag van Leipzig [1814] een beweging, die op losmaking van Frankrijk uitriep. Hiermede eindigde voor Nederland een zware tijd van beproeving.⁹⁶

De beproeving van de ‘Franssche Tijd’ krijgt in het conciliante Leidse narratief van Japikse echter een *happy end*, omdat het aangewakkerde nationale sentiment uiteindelijk interne verzoening (synthese) teweegbracht tussen de staats-en prinsgezinden – de twee facties die het politieke leven gedurende de Republiek bij wijlen onveilig hadden gemaakt. Zo verzucht Japikse:

En eindelijk: de oude partijverdeling voor en tegen Oranje was, zooals spoedig zou blijken, verdwenen en iets meer dan vroeger was he Nederlandsche volk in het gemeenschappelijke lijden een geworden.⁹⁷

De verzoening van de staats-en prinsgezinden is in de opvatting van Japikse echter niet het enige ‘gunstige gevolg’ van de Franssche tijd. Ook op staatkundig vlak oefende de Franse bezetting invloed uit op de eenwording van het Nederlandse volk; door de Staatsregeling van 1795 werd Nederland voor het eerst een eenheidstaat. Deze ontwikkeling had zich ten tijde van de Republiek (1648-1795) – het zesde hoofdstuk – nog niet kunnen voltrekken, omdat het steeds aan de ‘noodige eensgezindheid’ ontbrak, mede als gevolg van de de staats-en prinsgezinden factiestrijd.⁹⁸ Met de ‘een-en ondeelbaarheid van de staat’ in 1795 komt er in het leerboek van Japikse daarmee ten lange leste een einde aan een eeuwenlang ontwikkelingsproces tot nationale eenheid.

⁹⁵ White, *Metahistory*, 170-171. Ranke beschouwde ook Karel V als een van de uitdragers van het universalistische streven, maar Japikse neemt dit beeld dan weer niet over. De vermoedelijke reden is dat Karel V in Gent werd geboren en daarmee de facto een ‘Nederlander’ is.

⁹⁶ N. Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis* (Groningen: J.B. Woltors U.M, 1910), 263.

⁹⁷ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 263.

⁹⁸ Zie: Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 160: ‘Na de Vrede van Munster was het eigenlijk noodig de Unie van Utrecht, bepaaldelijk gesloten met het oog op het voeren van oorlog tegen Spanje, te herzien. Men sprak er wel over, evenals ten tijde van het sluiten van het bestand; maar de noodige eensgezindheid ontbrak en men kwam er niet toe. Wel ontstonden er nu ernstige binnenlandse twisten [...] De partijen waren de stadhouder en de Staten van Holland.’

De *fons* waaruit dit ontwikkelingsproces ontspringt zijn de ‘oudste bewoners’, van wie niet meer bekend is dan de sporen die ze hebben achtergelaten: de hunnebedden.⁹⁹ Daarna volgen er in het leerboek van Japikse een hele trits stammen – Germanen, Bataven en Friezen, Saksen en Franken – die door ‘gedeeltelijk verdrijven, gedeeltelijk vermenging’ uiteindelijk samenvloeien in een enkele Nederlandse etniciteit.¹⁰⁰ De wording van de Nederlandse etniciteit vormt de impliciete rode draad van van de eerste twee (naamloze) hoofdstukken van Japikses leerboek. Dit proces is bij aanvang van het eveneens naamloze derde hoofdstuk (900-1400) voltooid, wanneer vanaf de 12e eeuw het ‘Frankische element’ in de Nederlanden voorgoed begint te overheersen.¹⁰¹

Met de voltooiing van de Nederlandse etniciteit, begint de staatkundige ontwikkeling van Nederland. Opvallend in dit verband is dat Japikse dan voor het eerst over de ‘Nederlanden’ spreekt:

Een samenvattende naam voor onze streken was toen niet in gebruik, want ze vormde geen staatkundige eenheid. Men kan ze evenwel aanduiden als de Nederlanden De meervoudsvorm past bij den toestand, zooals deze geworden was: vele staatjes waarvan de landsheren, niet dan in naam vazallen van de keizer waren.¹⁰²

Uit het bovenstaande fragment valt ook een andere belangrijke ontwikkeling af te lezen: het verval van het keizerlijke gezag in de twaalfde eeuw, ten gunste van de ‘landsheerlijke macht’ – de hertogen en graven van Vlaanderen, Brabant en Holland.¹⁰³ Om twee redenen is de afname van het gezag van de keizer van belang voor de beweging naar nationale eenheid. Ten eerste zorgde het verval van het keizerlijke macht dat de landsheren meer te zeggen kregen in hun ‘proto-nationale’

⁹⁹ Vgl. P.J. BLOK, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk. Deel I* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1923, 3e herz. druk), 13: ‘[D]e Kelten [zijn] bouwmeesters of in ieder geval gebruikers der overoude gedenkteeken, grafheuvels en Hunnebedden, die zich voornamelijk in onze provincie Drente aan het oog vertoonen. De erratische gesteenten [...] boden den bewoner onzer streken van ouds het materiaal voor den bouw dier graven, waarin ook hij de overblijfselen zijner dooden nederlegde.’

¹⁰⁰ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 6. Vgl.: ‘Behalve de Franken waren dit de Friezen en de Saksen: in elk geval de eersten waren een uit een vereeniging van kleinere volkeren gevormde stam. In hen moeten de vroegere bewoners opgenomen zijn.’

¹⁰¹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 20. Vgl.: ‘Het grootste gedeelte van Nederland was na de volksverhuizing in het bezit van Friezen.’

¹⁰² *Ibidem*, 20. N.B.: dat is dus dezelfde pagina als het ‘Frankische element’.

¹⁰³ Op het keizerlijke gezag kan ik hier niet teveel op ingaan. Belangrijk is dat de Nederlanden, uitgezonderd de Vlaamse gewesten Vlaanderen, Henegouwen en Artesie tot 1555 onderdeel uitmaakte van het Heilig Romeinse Rijk. De Vlaamse gewesten behoorden *de jure* toe aan de Franse kroon.

staatjes. Ten tweede ging deze ontwikkeling vanaf de 13e eeuw gepaard met de opkomst van de ‘vrije steden’.

Met de opkomst van de stedelijke burgerij doen zich in het *Leerboek der Nederlandse Geschiedenis* twee ontwikkelingen voor die in het liberale narratief van Japikse doorslaggevend zijn voor de ontwikkeling van Nederland tot soevereine natiestaat. In de eerste plaats ontwikkelt de stad zich vanaf de 13e eeuw geleidelijk tot een steeds grotere economische machtsfactor, waardoor de burgers, ‘gebruik makende van de geldverlegenheid van de hertogen’, in ruil voor financiële steun steeds meer vrijheden, privileges en regeringsinspraak opeisten.¹⁰⁴ ‘Onderdanen’, zo schrijft Japikse, ‘kregen [daardoor] de gelegenheid den landsheer voorwaarden te stellen.’¹⁰⁵ Met de opkomst van de steden openbaart zich op die manier langzaam een komische tegenstelling tussen de stedelijke burgerij en de feodale macht, want: ‘de vorsten hadden behalve met de edelen voortaan ook met de poorters [en hun vrijheden] rekening te houden’.¹⁰⁶ De groeiende tegenstelling tussen ‘burgerlijke vrijheid’ en feodale macht, zou in hoofdstuk 5 uiteindelijk een van de twee belangrijkste oorzaken van de Opstand blijken.

Tegen het einde van de middeleeuwen doen zich nog twee ontwikkelingen voor. In de eerste plaats ontstaat, als gevolg van de toegenomen geletterdheid onder de stedelijke bevolking, een grote vraag naar literatuur in de volkstaal, wat vervolgens weer het ontstaan van een nationale cultuur in de hand wekte.¹⁰⁷ Simultaan met het ontstaan van een nationale cultuur voltrekt zich, met de ‘vestiging van de Bourgondische macht’ in hoofdstuk vier, de staatkundige eenwording van de Nederlanden. Met de komst van het Bourgondische vorstenhuis aan het einde van de veertiende eeuw worden alle gewesten van de Nederlanden (minus Gelre) verenigd onder één enkele landsheer. Door het samenvallen van culture en territoriale grenzen, onder het bewind van de Bourgondiërs ontstaat er in de vijftiende eeuw voor het eerst een besef van Nederlanderschap.¹⁰⁸ Dit bewustzijn wordt voor het eerst door een Bourgondische vorst uitgedragen. Over een van de telgen uit het Bourgondische huis schrijft Japikse namelijk:

¹⁰⁴ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 25-36.

¹⁰⁵ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 35.

¹⁰⁶ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 29.

¹⁰⁷ De toegenomen geletterdheid was weer een gevolg van de opkomst van de burgerij. Japikse schrijft: ‘de kooplieden voor hunne zaken meer kennis nodig hadden’, Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 29-30.

¹⁰⁸ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 41-51.

Philips de Goede had niet alleen de meeste Nederlandsche gewesten onder zijne heerschappij gebracht: hij heeft ook getracht van deze gewesten een rijk te maken. [H]ij deed dit [...] als Nederlandschen vorst.¹⁰⁹

Dat Japikse het ontluiken van het Nederlandse natiebeseef – voor het eerst verpersoonlijkt door Filips de Goede – zoekt in het Bourgondische tijdperk, is mogelijk direct of indirect (via Fruin en Blok) ingeven door het werk van Ranke. Ranke veronderstelde, zoals gezegd, dat de idee van de natie als zelf-bewust bestuurlijk en cultureel principe, zich ten tijde van de Renaissance op meerdere plekken in Europa openbaarde.¹¹⁰ In het Leidse narratief bereikt dit ontluikende natiebeseef zijn voorlopige hoogtepunt op het moment dat de Nederlandse gewesten, bij aanvang van de zestiende eeuw, door erfopvolging in handen zijn gekomen van het Habsburgse vorstenhuis. Onder het bewind van de Habsburgers worden echter niet alleen alle Nederlandse gewesten staatkundig verenigd (Karel V, r. 1555), maar nemen uiteindelijk ook de tegenstellingen tussen de *Spaanse* landsheer (Filips II, r. 1555-1581) en zijn *Nederlandse* onderdanen ‘steeds scherpere vormen aan’. Bij aanvang van het vijfde hoofdstuk zijn de verscherpte tegenstellingen tussen vorst en onderdaan ‘de oorzaak van den in 1568 beginnenden oorlog’ tegen de Habsburgse vorst, Filips II. In de komende paragrafen zal er dieper op de oorzaken en de gevolgen van de Opstand worden ingegaan.

2.2 Factor

Een historische vertelling begint volgens onderwijshistoricus Barton met een *initiële situatie*, waarna de gebeurtenissen zich volgens een oorzaak-gevolgrelatie voltrekken.¹¹¹ De gebeurtenis die in het liberale narratief de geschiedenis van de Opstand in gang zet, is de abdicatie van Karel V (1555) ten gunste van zijn zoon, Filips II. Wat maakt in het Leidse narratief nu het grote verschil tussen beide potentaten?

Het onderscheid tussen vader en zoon moet om te beginnen worden gezocht in hun omgang met de twee grote en maar moeilijk op te lossen problemen die omstreeks het midden van de zestiende eeuw op staatkundig en godsdienstig-ideologisch vlak in de Nederlanden bestonden.¹¹² Om met de eerste kwestie te beginnen – deze had betrekking op de constitutionele verhouding tussen vorst en onderdaan, dat wil zeggen: de (komische) tegenstelling tussen feodale macht en burgerlijke vrijheid. In het liberale narratief van Japikse betreft dit vraagstuk geen nieuw probleem; sinds de opkomst van de stedelijke burgerij aan het einde van de middeleeuwen vormde de

¹⁰⁹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 51.

¹¹⁰ White, *Metahistory*, 170.

¹¹¹ Barton, *Teaching History for the Common Good*, 129-146.

¹¹² Van Nierop, ‘De troon van Alva,’ 210-214.

verstandhouding tussen landsheer en onderdaan immers een terugkerend strijdpunt. Inzake de constitutionele kwestie, schetst Japikse een opvallend gunstig beeld van Karel V:

De keizer was in de Nederlanden over het algemeen populair; hij ontzag tot op zekere hoogte hunne instellingen en privileges.¹¹³

Omdat Karel V tot op zekere hoogte de privileges van de steden respecteerde, leidt de gespannen verhouding tussen burgerlijke vrijheid en feodale macht in het leerboek van Japikse (nog) niet tot een conflictsituatie: '[Er] was geen ernstige tegenstand merkbaar.'¹¹⁴ Naast dat er op staatkundig terrein weinig serieuze tegenstand was, bereikte de economische en intellectuele ontwikkeling van de Nederlanden tijdens de regeerperiode van Karel V een komisch hoogtepunt:

Niet alleen op het gebied van handel en nijverheid, ook in de *geestelijke ontwikkeling* namen de Nederlanden ten tijde van Karel V een belangrijke plaats in'. Nieuwe invloeden deden zich in dit opzicht sterk gelden. Vooreerst was in de 15e eeuw den boekdrukkunst uitgevonden. [I]n de tweede plaats kwam de *renaissance* of het *humanisme* op.¹¹⁵

Met de uitvinding van de boekdrukkunst en de verdere verspreiding van het humanistische gedachtengoed doen zich tijdens het bewind van Karel V twee ontwikkelingen voor, die volgens Ranke (en ook Anderson) doorslaggevend zijn geweest voor het ontstaan van een gedeeld nationaliteitsgevoel. Behalve de uitbreiding van het humanistische gedachtengoed zag de regeerperiode van Karel V daarnaast ook de dageraad van het protestantisme. Het is uiteindelijk de Reformatie die in de liberale vertelling van Japikse voor een nieuwe wending in de Nederlandse geschiedenis zorgt.¹¹⁶

Met de verspreiding van de protestantse belijdenis doet zich een nieuw historisch verschijnsel voor: religieuze verdeeldheid. Hoe om te gaan met dit nieuwe fenomeen, vormde het tweede grote vraagstuk waar de Nederlanden zich omstreeks het midden van de zestiende eeuw mee geconfronteerd zagen. Over behandeling van dit vraagstuk liepen de opvattingen tussen vorst en onderdanen volgens Japikse sterk uiteen. Om de 'eenheid der Katholieke kerk' te handhaven voerde de streng katholieke Karel V ten aanzien van het oprukkende protestantisme bijvoorbeeld een uiterst repressief beleid; maar:

¹¹³ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 61.

¹¹⁴ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 61.

¹¹⁵ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 65-66.

¹¹⁶ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 67.

Deze maatregelen gaven niet heel veel bij de wijd verspreide sympathie voor den hervorming en afkeer, die zich hier ten lande tegen de geloofsvervolging openbaarde; de laatste kwam voort uit een zekere *verdraagzaamheid*.¹¹⁷

Het godsdienstvraagstuk zet op die manier voor het eerst de verhouding tussen de Habsburgse monarchie en de Nederlanden op scherp, omdat de *onverdraagzame* houding ten opzichte van religieuze dissidenten (these) niet strookt met de *verdraagzame* Nederlandse volksgeest (antithese). Deze tegenstelling neemt scherpere vormen aan op het moment dat Filips II ‘een heel andere man dan zijn vader’ zijn intrede doet, want:

Opgevoed in Spanje, was hij van aard geheel een kind van dat land, in welks geest hij heeft geregeerd. [I]n de Nederlanden was hij nooit geliefd [...] hij verstond niet eens de landstaal.¹¹⁸

Het Spaanse karakter van Filips II vormt uiteindelijk het grote verschil tussen hem en zijn (Nederlandse) vader, Karel V. In het liberale narratief zorgt het ‘onverdraagzame’ Spaanse volkskarakter van Filips er voor dat de reeds bestaande problemen op godsdienstig en constitutioneel vlak zodanig worden uitvergroot dat ze het einde inluiden van de Habsburgs-Bourgondische Nederlanden. Over de komst van de ‘Spaanse’ Filips en het einde van het Bourgondische rijk oordeelt Japikse dan ook larmoyant:

[Z]ij bezaten een vorst die het volk, waarover hij regeerde, niet kende, en zij behoorden tot een grote monarchie, waarvan het hoofdland, Spanje, absoluut geregeerd werd, zeer katholiek en *onverdraagzaam* was en dus een *grote tegenstelling* met de Nederlanden vormde.¹¹⁹

Met de komst van Filips II krijgt het tot dusver nationale vooruitgangsverhaal van Japikse, de trekken van een treurspel. Nu is een dergelijke plotwending volgens White gebruikelijk binnen een komische vertelling; een tragische wending duidt er namelijk op dat er een historische gebeurtenis (oorzaak) heeft plaatsgevonden, die de bestaande tegenstellingen tussen de verschillende partijen dusdanig verhevigd dat ze niet of nauwelijks te overbruggen zijn en daarom wel tot een openlijk conflict met tragische gevolgen *moeten* leiden.¹²⁰

¹¹⁷ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 67-68.

¹¹⁸ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 69.

¹¹⁹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 70.

¹²⁰ White, *Metahistory*, 94-97.

2.3 Actoren

In de oude Nederlandse geschiedschrijving wordt dit conflict doorgaans de ‘Tachtigjarige Oorlog’ genoemd, als ware het een strijd tussen twee verschillende naties – de Spaanse en de Nederlandse –, met antonieme volkskarakters en motieven: onverdraagzaamheid versus verdraagzaamheid, wereldheerschappij contra nationale vrijheid, vorsten tegen burgers. Deze nationaal-liberale interpretatie van de Opstand, komt in het komische narratief van Japikse met name tot uiting in zijn portretten van zijn twee belangrijkste actoren: de Hertog van Alva en Willem van Oranje.

De Prins en de Hertog belichamen elk de twee uiterste krachten die omstreeks 1568 met elkaar in conflict komen. In de vertelling van Japikse vormt het optreden van Alva, ‘in overeenstemming met de bedoelingen van Philips II’, de aanleiding voor het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog. Het doel van Filips II was als volgt: ‘het bezitten van een wereldmacht, het handhaven van de Katholieke kerk, het zoo groot mogelijk [...] maken van zijn koningsgezag.’¹²¹ Belangwekkend is dat deze twee laatste doelen betrekking hebben op de constitutionele en godsdienstkwesitie; terwijl het eerste doel – het streven naar wereldheerschappij –, de natuurlijke tegenstelling van het nationalisme vormde. Als executant van Filips wilsact is Alva de verpersoonlijking van zowel de Spaanse onverdraagzaamheid als het anti-nationale streven van de Habsburgers:

[D]e nieuwe landvoogd scheen wel de man om hem de toevertrouwde taak uit te voeren: een trouw dienaar van zijn vorst, *een echt Spanjaard*, hooghartig en hardvochtig, doortastend en voor geen middelen terugdeinzende [...] militair. En hij had [...] de krachten van Spanje’s wereldrijk ter beschikking!¹²²

De zending van Alva roept volgens Japikse onmiddellijk een nationale tegenreactie op die, gezien de ongelijke krachtverhoudingen tussen de Spaanse monarchie en de Nederlandse gewesten, bij voorbaat kansloos zou zijn geweest als Oranje zich niet als nationale held aan het firmament had gemeld. Japikse vervolgt:

¹²¹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 70.

¹²² Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 76.

Alle kansen schenen voor [Alva] toen al zijne maatregelen al heel spoedig tot gewapend verzet leidden. Wat zou men tegen Spanje, al stelde dan weldra ook een zeer bekwaam man, de Prins van Oranje, zich aan het hoofd der beweging.¹²³

In zijn portret van Oranje toont Japikse zich een trouwe leerling van de conciliante school van Fruin. De verzoeningsgedachte van Fruin komt het sterkt tot uiting in zijn benadering van Willem van Oranje. In zijn geschiedbeeld was de Prins immers een gematigde en verzoenende Vader des Vaderlands, die, wars van elk extremistisch standpunt, als een waar nationaal leider verdraagzaamheid en prudentie predikte. Door Oranje neer te zetten als grootste voorvechter van de nationale vrijheid kon Fruin hem opwaarderen tot de vertegenwoordiger van het gehele volk – calvinisten, katholieken, staats-en prinsgezinden.¹²⁴ Over het optreden van de Prins schrijft Japikse, in navolging van zijn leermeester, als volgt:

Als regeerend vorst, niet als opstandeling trad hij op en zijne bedoeling was de vrijheid der Nederlanden te verdedigen. [O]ok nu dacht hij niet in de eerste plaats aan een godsdienstige opstand. [E]en *nationale stijd* tegen Spanje was [...], wat hem bovenal voor den geest stond (cursivering JW).¹²⁵

Door de Prins te schilderen als voorvechter van de nationale vrijheid vormt hij in het narratief van Japikse niet alleen de belangrijkste uitdager van de anti-nationale ambities van Filips II, maar fungeert hij tevens als de bovenpartijdige belichaming van het verdraagzame Nederlandse volkskarakter. Het optreden van Oranje krijgt daarmee een tweeledige functie. Om te beginnen vormt zijn nationale verzet de natuurlijke tegenstelling van het universalistische streven van de Habsburgers; en tegelijkertijd overbrugt de Prins, als antithese van Alva en Filips II, de interne tegenstellingen tussen katholieken en gereformeerden die als tragisch gevolg van de godsdienstkwesie in de Nederlanden waren ontstaan. Zo schrijft Japikse over de bovenpartijdige motieven van Oranje:

Scherp stonden toen Calvinisten en regeering tegenover elkander; beiden wierven troepen. Oranje, aangezocht zich aan het hoofd van het [Calvinistische] legertje te stellen weigerde; een Calvinistische opstand wenschte hij [...] niet. Wel zou hij bereid zijn geweest mede te doen aan een

¹²³ Ibidem, 76.

¹²⁴ Tollebeek, *De toga van Fruin*, 17-56 m.n. 38.

¹²⁵ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 78.

nationalen opstand maar hierop was toen geen kans, juist omdat de *scheiding* tusschen Calvinisten en Katholieken, [...] *verdeeldheid* gebracht had (cursiveringen JW).¹²⁶

In het narratief van Japikse vormt Oranje op die manier de verzoenende synthese tussen de katholieke en gereformeerde partijschappen, hoewel zijn streven – getuige bovenstaand fragment – om een bovenpartijdig nationaal verzet te organiseren, weinig kans van slagen had omdat het daarvoor aan eensgezindheid ontbrak. Los daarvan mislukten ‘de eerste pogingen van den Prins in 1568’ volgens Japikse geheel, omdat, mede uit vrees voor Alva, een algehele opstand in ‘den Nederlanden’ uitbleef.¹²⁷ Na de nederlaag van Oranje in 1568 wordt de kloof tussen katholieken en gereformeerde Nederlanders verder uitgediept, omdat deze laatste partij als enige met succes de strijd tegen Spanje voortzette. Op 1 april 1572 namen de gereformeerde Watergeuzen, uit naam van de Prins, de Hollandse kustplaats Den Briel in.¹²⁸

Met de verovering van Den Briel treed er een nieuwe situatie op in de vertelling van Japikse: ‘het Noorden, vooral Holland en Zeeland, was onderwijl in vollen Opstand gekomen.’¹²⁹ Het zwaartepunt van de strijd tegen Spanje verplaatste zich zo naar het ‘Noorden’, een geografische aanduiding die Japikse dan voor het eerst hanteert. Behalve dat de strijd tegen Spanje vanaf dat moment een meer gewestelijk karakter krijgt, veranderd met de regionalisering van de Opstand ook zijn aard. Het waren immers de gereformeerde die het momentum in het Noorden grepen, waardoor de strijd tegen Spanje een meer godsdienstige – en daarmee partijdige – signatuur krijgt:

Het waren meest de Calvinisten, van wie de stoot uitging; in verschillende steden kwam de regeering spoedig in hunne handen. Soms ging hun optreden met groote wreedheid tegenover de Katholieken gepaard.¹³⁰

De frictie tussen katholieken en gereformeerden neemt volgens Japikse verder toe, naarmate deze laatste groep steeds meer macht in het Noorden verwerft. Zo nemen de Staten van Holland in 1573 het besluit om de publieke uitoefening van het katholicisme te verbieden, een daad die weliswaar

¹²⁶ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 75.

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Zie: Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 78-83.

¹²⁹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 82. In het leerboek van Japikse volgt daarop een nieuwe paragraaf getiteld: ‘De Opstand in Holland en Zeeland’.

¹³⁰ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 83.

tegen de wil van *zijn* bovenpartijdige en verdraagzame Oranje inging, maar gezien de ontwikkelingen volgens Japikse wel te rechtvaardigen was.¹³¹ Hij schrijft:

Deze houding van de regeering was een gevolg van de onverdraagzaamheid van vele Calvinisten, [...] maar ook van een niet geheel onrechtvaardige argwaan tegenover de Spaansch-gezindheid onder een aantal der Katholieken.¹³²

In het verloop van Japikses vertelling ontwikkelt de verdeeldheid tussen katholieken en gereformeerden zich steeds meer tot een keuze voor óf tegen het Spaanse gezag. Omdat de partijvorming pro of contra Spanje behalve een godsdienstig ook een gewestelijk karakter kreeg, wordt de tweedeling tussen het katholieke en protestantse volksdeel uiteindelijk fataal voor de staatkundige eenheid van de Habsburgs-Bourgondische Nederlanden. Aan het begin van paragraaf 27 schrijft Japikse als volgt over dit tragische einde van een tijdperk:

Van 1579 af was in den Nederlandschen staat, dien Karel V gesticht had, een scheiding. De Waalsche gewesten hadden zich voorwaardelijk aan Spanje onderworpen. [D]aar werd het Katholicisme uitsluitend gehandhaafd, hier overheerschte meer en meer het Calvinisme.¹³³

De scheiding van de Nederlanden in een opstandig (en gereformeerd) Noorden en Spaansgezind (en katholiek) Zuiden, vormt de initiële situatie voor de verlating van Filips II.

2.4 Het Plakkaat van Verlatinghe

Het *Plakkaat van Verlatinghe* wordt door Japikse behandeld in paragraaf 27. Deze paragraaf heeft als titel: ‘de moeilijkste jaren der Unie (1579-1588)’ meegekregen.¹³⁴ Met de Unie in de titel wordt de Unie van Utrecht (1579) bedoeld, het militaire samenwerkingsverbond van de opstandige Noordelijke gewesten.¹³⁵ Omdat een aantal zuidelijke gewesten zich in hetzelfde jaar verenigd hadden in de Spaansgezinde Unie van Atrecht, werd met het ondertekenen van beide unies de scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden ingezet. Nu het gereformeerde Noorden er

¹³¹ Japikse schrijft: Kon Oranje dus niet zijn oorspronkelijke doel van godsdienstvrijheid voor Calvinisten en Katholieken beiden handhaven, in het algemeen was zijn invloed op de regeering heel groot. Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 87.

¹³² Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 87.

¹³³ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 95.

¹³⁴ Ibidem.

¹³⁵ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 94.

alleen voor stond in de strijd tegen Spanje, braken de ‘moeilijkste jaren’ van de Opstand aan.

Japikse schrijft:

De vraag werd nu of de door [...] de Unie [...] verbonden krachten krachtig genoeg zouden zijn zich tegen de Spaanschen aanval te verweren.. [D]e Unie ontbrak het aan krachtig centraal gezag.¹³⁶

Het is opvallend maar niet geheel verassend dat Japikse in de bovenstaande passage het ontbreken van een centrale overheid – het gebrek aan (staatkundige) eenheid – als grootste zwakte van de Unie noemt; het gebrek aan cohesie onder de opstandelingen vormt sinds het uitbreken van de Opstand tenslotte een terugkerend thema van zijn vertelling. Deze eenheid zou in het komische narratief van Japikse pas met de komst van de negentiende-eeuwse natiestaat gerealiseerd worden.¹³⁷ Maar voordat deze beweging naar nationale en staatkundige eenwording in de negentiende eeuw haar voorlopige hoogtepunt bereikte, bedreigde het ontbreken van eenheid het voortbestaan van de Unie.

Het gebrek aan werkelijke eenheid noopte de Unie om steun te zoeken bij een vreemde vorst, in plaats van op zelfstandige voet verder te gaan. Pas in 1588 nadat de moeilijkste jaren achter de rug waren, zouden de Staten-Generaal, na tegenvallende experimenten met buitenlandse landsheren (Anjou en Leicester), ervoor kiezen om de regering ‘alleen met Nederlandsche krachten te voeren.’¹³⁸ Voordat de Unie in 1588 als ‘zelfstandigen staat’ verderging, zochten ze op aandringen van *actor* Oranje echter steun bij de hertog van Anjou, de broer van de Franse koning. De intrede van Anjou vormt in het leerboek van Japikse de directe aanleiding voor de verlating van Filips II:

In afwachting van de komst van den nieuwen landsheer gingen de Staten-Generaal er in Juli 1581 toe over den ouden gehoorzaamheid op te zeggen.¹³⁹

Hoewel de komst van Anjou de directe aanleiding vormt, wordt de verlating van Filips II door Japikse tegelijk voorgesteld als een uniek historisch moment dat alleen kon plaatsvinden door de culminatie van twee historische ontwikkelingen. Zo was het *Plakkaat* volgens Japikse om te beginnen een vrucht van de ‘burgerlijke vrijheid’ die zich vanaf de twaalfde eeuw in de

¹³⁶ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 95.

¹³⁷ Vgl. bijv.: Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 271: ‘Een dergelijk rijk [de negentiende-eeuwse eenheidsstaat] als ten tijde van Karel V vormden de Nederlanden nu, maar met dit groote onderscheid dat het centraal gezag beter bevestigd was en dat de vorst geen andere landen te besturen had.’

¹³⁸ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 103. Japikse schrijft: ‘Daarom dateert men gewoonlijk van dit jaar het ontstaan van de Unie als zelfstandigen staat’.

¹³⁹ Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 96.

Nederlanden had ontwikkeld. Daarnaast was de verlating ook het resultaat van een recent fenomeen: de gereformeerde staatsleer. In het *Plakkaat* komen op die manier de constitutionele-en godsdienstkwesie, de twee oorzaken van de Opstand, bij elkaar samen:

Oude privileges als de Blijde Inkomst erkennen het recht van de bevolking den vorst in bepaalde omstandigheden niet te gehoorzamen. Ook begunstigde het Calvinisme, democratisch van aard als het was, het beginsel den volksinvloed op de regeering. Op dit beginsel steunden de Staten in hunne verklaring [...], waarin ze uitspraken, dat het volk niet geschapen is ten behoeve van den vorst en dat deze als een herder voor zijne onderdanen heeft te zorgen. Om de handelingen van Phillips II, die hermede in strijd waren, behoefde men hem niet meer als vorst te erkennen.¹⁴⁰

Door het *Plakkaat* te beschouwen als de samenkomst van burgerlijke vrijheid en de gereformeerde staatsleer, neemt Japikse een bovenpartijdig of neutraal-liberaal standpunt in omdat aan beide factoren evenveel gewicht wordt toegekend. Na de verlating van Filips II zouden de noordelijke Nederlanden vanaf 1588 volgens als Japikse zelfstandige staat verdergaan.

2.5 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk werd de volgende vraag geformuleerd:

Hoe is het narratief over het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een liberaal narratief, gelet op een komische plotstructuur?

Ter beantwoording van deze deelvraag is het *Leerboek der Nederlandse Geschiedenis* van N. Japikse gebruikt. In het liberale narratief van Japikse is het *Plakkaat* geconfigureerd in een bewogen maar geleidelijke rankeaanse ontwikkelingsgang naar nationale eenwording. De vertelling van Japikse beweegt zich in de richting van een bepaald historisch einddoel, waarin alle historische tegenstellingen en partijschappen – universalisme-nationalisme, vorsten tegen burgers, staats-en prinsgezinden, katholieken tegenover protestanten –, tot op zekere hoogte zijn verzacht en verzoend in de hogere synthese van Oranje en de negentiende-eeuwse natiestaat (hoofdstuk 8). Het narratief van Japikse bezit daarmee de kenmerken van een komische plotstructuur, waarin het actuele heden – de liberaal-democratische natiestaat – wordt beschouwd als het hoogtepunt van een eeuwenlang en bevochten proces.

¹⁴⁰ Ibidem, 96.

In deze komische geschiedenis doet zich in elk hoofdstuk een nieuwe ontwikkeling voor die de beweging naar nationale eenheid uiteindelijk een stap verder brengt. Zo begint (*fons*) de vertelling van Japikse met de ontplooiing van een Nederlandse etniciteit in hoofdstuk 1. Nadat dit proces aan het begin van het tweede hoofdstuk is afgerond, volgt de staatkundige ontwikkeling van de Nederlanden. Deze beweging bereikt in hoofdstuk 4 haar voorlopige hoogtepunt met de vestiging van de Bourgondische eenheidstaat, om vervolgens in hoofdstuk 5, als gevolg van de opstand tegen Filips II, uiteen te vallen in een onzelfstandig katholiek en zelfstandig gereformeerd deel (1579). De *factoren* die in het vijfde hoofdstuk tot de Opstand leiden, zijn in het narratief van Japikse zelf weer het resultaat van de unieke samenkomst van een aantal oude en nieuwe tegenstellingen die zich in de voorgaande hoofdstukken hebben gemanifesteerd op constitutioneel, nationaal en godsdienstig vlak. Zo openbaart zich in de ‘burgerlijke vrijheid’ (hoofdstuk 3) de constitutionele antithese van het vorstelijk absolutisme; manifesteert zich ten tijdens de renaissance (hoofdstuk 3 en 4) een nationaal bewustzijn – de antithese van het universalistische streven; en vormt de opkomst van de Reformatie (het godsdienstvraagstuk) in hoofdstuk 4 onder meer de tegenstelling met het katholicisme.

De samenkomst van de factoren burgerlijke vrijheid en Reformatie (in de vorm van democratische gereformeerde staatsleer) heeft in de ontwikkelingsgeschiedenis van Japikse ook zijn weerslag op het *Plakkaat van Verlatinghe*. Hoewel de komst van Anjou op instigatie van *actor* Oranje in zijn narratief de directe aanleiding vormt, legitimeerden zowel de oude middeleeuwse privileges als de nieuwe gereformeerde staatsleer de verlating van Filips II. Door beide factoren evenveel gewicht te geven configureert Japikse het *Plakkaat* niet alleen in een ontwikkelingsgeschiedenis, maar ook in een ‘bovenpartijdig’ of ‘neutraal’ narratief. Binnen deze komische ontwikkelingsgeschiedenis is het *Plakkaat* vervolgens gesitueerd in de jaren tussen de Unie van Utrecht (1579) en het moment dat Noord-Nederland in 1588 definitief als ‘zelfstandigen staat’ verdergaan. De constitutionele en staatkundig-religieuze factoren die zich in de verlating van Filips II culmineerden, hebben zodoende in het narratief van Japikse een bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de (Noord-)Nederlandse natiestaat.

Tegelijk wordt de verlating van Filips door Japikse ook voorgesteld als het gevolg van de ‘tragikomische’ wending die de Opstand had genomen als gevolg van de gegroeide tweedeling tussen gereformeerden en katholieken. Door de gegroeide tegenstelling tussen katholieken en protestanten ontbrak het volgens hem aan voldoende nationale eensgezindheid om zelfstandig de strijd tegen Spanje voort te zetten, waardoor de hulp van Anjou moest worden ingeroepen. Tegenover de katholieken en gereformeerde partijschappen plaatst Japikse, in navolging van Fruin, Oranje als nationale eenheidsbrenger. Vooral in zijn portret van de Prins toont zich het ‘neutrale’ (liberale) karakter van het narratief waarin het *Plakkaat* geconfigureerd is. Want door Oranje te

schilderen als de belichaming van de nationale eenheidsgedachte, vormt de Prins niet alleen de antithese van Filips II maar ook de bovenpartijdige (nationaal-liberale) verzoening tussen katholieken en gereformeerden. Uit de volgende hoofdstukken zal duidelijker worden hoe en in welke mate Oranje en het *Plakkaat* zijn geconfigureerd in een ‘bovenpartijdig-liberaal’ narratief.

3. Het Israël van het Noorden

De neutrale school en het onderwijs in de geschiedenis sluiten elkander uit, zal ten minste de school *neutraal* en de geschiedenis *geschiedenis* blijven. De historie is niet neutraal.¹⁴¹

Het zijn de woorden van H. Lankamp, het ‘hoofd eener christelijke school’. In het tweede deel van zijn invloedrijke *Leerplan voor de school met den Bijbel* neemt Lankamp stellingname tegen het geschiedonderwijs op de openbare school, omdat de ‘gedwongen neutraliteit’ van het openbare curriculum ‘alle glans en gloed’ aan het nationale verleden zou hebben onttrokken.¹⁴² Volgens de gereformeerde hoofdonderwijzer vereist het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis ‘meer dan eenig leervak’ een principiële behandeling, omdat de gedachten van ‘de persoonlijken, levenden God’ zich in haar loop openbaren:

De geschiedenis behoort [daarom] in het leerplan van elke Christelijke school onder de vakken een eereplaats in te nemen. [D]e Christelijke school is [de] school met de Volkshistorie : een Christelijk-Nationale school.¹⁴³

Waar het historisch onderwijs op de openbare enkel de nationale opvoeding diende, kent het gereformeerde geschiedonderwijs zogezegd ook een christelijk leerdoel en deze twee doelen zijn, zoals we zullen zien, binnen de gereformeerde geschiedschrijving innig met elkaar verweven. Om die reden zal in dit hoofdstuk gesproken worden over een christelijk-nationaal narratief. De deelvraag voor dit hoofdstuk luidt daarom als volgt:

Hoe is het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een christelijk-historisch narratief, gelet op een romantische plotstructuur?

¹⁴¹ H. Lankamp, *Leerplan voor scholen met den Bijbel, IIA (Geschiedenis des vaderlands)*, 4e dr. (Groningen: P. Noordhoff, z.d), 17.

¹⁴² G. de Jong, M. Baaijens en D.T.E. van der Ploeg, *Kind, school en geschiedenis. Didactische aanwijzingen voor het geschiedenis-onderwijs* (Amersfoort: N.V. Uitgeverij A. Roelofs van Goor, 1965) 42-43.

¹⁴³ Lankamp, *Leerplan voor scholen met den Bijbel*, 37.

Om bovenstaande vraag te beantwoorden zal hier eerst nog de belangrijkste kenmerken van een historische romance uiteengezet worden. Een historische romance kent, in tegenstelling tot de ‘neutrale’ komedie, een meer subjectief en partijdig karakter. Volgens White verteld een romance hoofdzakelijk een verhaal over een protagonistisch volk dat na vele beproevingen en omzwervingen uiteindelijk haar bestemming bereikt – of ooit kan gaan bereiken, mits de uitverkoren *dramatis personae* zich niet laat leiden door alle kwade krachten die in de geschiedenis werkzaam zijn, maar door het goede. Deze manicheïstische voorstelling van de geschiedenis als een strijd tussen Goed en Kwaad, is het centrale kenmerk van een romantische plotstructuur. Ter illustratie van een romance neemt White de Parsifal-legende. Parsifal is de door de Voorzienigheid uitverkoren ridder om ooit de Heilige Graal te vinden maar faalt om tal van redenen voortdurend in zijn queeste, waardoor hij steeds meer van God (het Goede) en Zijn opdracht vervreemd raakt. Vanuit deze *gevallen situatie*, die in de termen van White *the Fall* wordt genoemd, sluit de graalridder na een innerlijke bekering opnieuw vrede met God en bereikt zo ten lange leste zijn (spirituele) lotsbestemming.¹⁴⁴

Ter beantwoording van deze deelvraag zullen de volgende onderwijshistorische bronnen gebruikt worden: *Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* van de gereformeerde leerboekschrijver J.E van Buuren, *Onze Historie. Leesboek over de Geschiedenis van ons Vaderland* van dezelfde schrijver, en het *Leerplan voor scholen met den Bijbel* van Lankamp. Bijbelpassages zijn verder afkomstig uit de *Staten-Bijbel* – de bijbelvertaling die in gereformeerde kringen werd gebruikt – om een indruk te krijgen van de orthodox-protestantse leef-en beeldwereld.¹⁴⁵ In de komende alinea’s zal het *Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* verder geanalyseerd worden aan de hand van het schema: hoofdstukindeling en *fons*, factoren, actoren en tot slot *Plakkaat van Verlatinghe*.

3.1 Hoofdstukindeling en *fons*

Aan de hand van de hoofdstukindeling en *fons* van het *Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, zal er in deze paragraaf een eerste indruk worden gegeven van het christelijk-nationale narratief.

De gereformeerde traditie staat, om te beginnen, volgens Van Buuren op dezelfde wetenschappelijke voet als de liberale traditie. Beide historiografische scholen komen volgens de gereformeerde leerboekschrijver wat de historische feiten betreft dan ook tot vrijwel dezelfde resultaten; maar in ‘de waardeering dier feiten en verklaring der geschiedenis’ lopen ze sterk

¹⁴⁴ White, *Metahistory*, 8. 133-162.

¹⁴⁵ In zeer orthodoxe en reformatorische kringen wordt de *Statenvertaling* nog steeds gebruikt.

uiteen.¹⁴⁶ Wat de historische resultaten betreft vertoont de gereformeerde traditie inderdaad overeenkomsten met de liberale geschiedschrijving. Zo kent het leerboek onder meer een vergelijkbare indeling als de methode van Japikse in acht verschillende tijdvakken, die weer in afzonderlijke subparagrafen zijn onderverdeeld. De vertelling van Van Buuren begint bij de ‘vroegste tijden’ en eindigt met ‘de geschiedenis van Noord-Nederland tot heden’. Wat daarbij opvalt is dat de eerste 44 bladzijden – grofweg hoofdstuk één tot en met drie-en-half – een vergelijkbaar staatkundige ontwikkeling als de liberale leerboekjes vertellen, zij het dat er in het *Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* uiteindelijk geen sprake is van een komisch-liberaal vooruitgangsverhaal maar van een historische romance, een verhaal over Goed en Kwaad.¹⁴⁷

De christelijk-nationale traditie biedt in wezen een heilshistorische verklaring van het vaderlandse verleden. Het vertrekpunt van de gereformeerde geschiedschrijving (én belijdenis) is dat er met de kruisiging van Christus een ‘historisch verbond’ tussen de God van Israël en de mens is gesmeed. In dit verbond heeft God (het Goede) beloofd om de mens van de zonde (het Kwade) te verlossen, om tot de eeuwigheid gemeenschap met Hem te kunnen hebben. Om de mensheid van het Kwade te behoeden ontvouwt God sinds het begin (*fons*) tot het einde der tijden stap voor stap Zijn idee voor de wereld.¹⁴⁸ Dit plan voor de wereld wordt het heilsplan genoemd; de uitvoering van dit plan heilsgeschiedenis.¹⁴⁹

In de vertelling van Van Buuren krijgt dit heilsmotief de overhand op het moment dat Karel V, ergens halverwege het derde hoofdstuk (paragraaf 20), het hertogdom Gelre veroverft. Met de inlijving van Gelre is de politieke eenwording van de Nederlanden weliswaar compleet; maar in

¹⁴⁶ J.E. van Buuren, *Kort overzicht van de geschiedenis der historiebeschrijving van ons volk, benevens jaartallen en feiten, behorende bij het leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk* (Groningen: J.B Wolters, 1916), 17.

¹⁴⁷ J.E. van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk* (Wageningen: Gebr. Zomer & Keunig, 1915), 1-43. Dat Van Buuren in de eerste hoofdstukken een enigszins vergelijkbare staatkundige ontwikkeling vertelt is gezien de grote invloed van liberale geschiedschrijvers op de gereformeerde geschiedenis op zich niet zo verassend. Op meerdere plekken in zijn *Leerplan voor de school met den Bijbel* verwijst Lankamp bijvoorbeeld naar de handboeken van liberale historici zoals Blok en Japikse als bron voor de staatkundige geschiedenis van Nederland. Zie: Lankamp, *Leerplan voor de school met den Bijbel*, p. 12, 76, 92 en 116. In zijn historiografische werkje *Kort overzicht van de geschiedenis der historiebeschrijving van ons volk*, stelt Van Buuren verder dat de liberalen vooral en goed aandacht besteden aan de geschiedenis van ‘den staat’, maar weinig aandacht schenkt aan het intuïtieve volksleven – dat wil zeggen: het geloof. Zie: Van Buuren, *Kort overzicht van de geschiedenis der historiebeschrijving van ons volk*, 24.

¹⁴⁸ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 1.

¹⁴⁹ Zie voor de gereformeerde geloofsbelijdenis onder meer *Leesboek over de Gereformeerde geloofsleer* (Utrecht: H. ten Hoove, z.d.) het driedelige werk van de Utrechtse predikant Dr. E.C. Gravemeijer (1813-1890).

tegenstelling tot de liberale leerboekschrijvers velt Van Buuren geen positief oordeel over deze ontwikkeling, zoals uit het volgende fragment blijkt:

Karel V [rukte] met 36.000 man op, veroverde Willems gebied en dwong hem in 1543 te Venlo afstand te doen van Gelre. [H]ij beloofde tevens zijn protestantse sympathieën te zullen rusten. Zoo waren dan al de Nederlanden *onderworpen* aan de Bourgondisch-Oostenrijkse dynastie (cursivering JW).¹⁵⁰

Dat Van Buuren een negatief oordeel over deze gebeurtenis velt, heeft met de gereformeerde godsdienst te maken. De Franse hervormer Johannes Calvijn leerde in navolging van de Noord-Afrikaanse kerkvader Augustinus van Hippo immers dat God de mens oorspronkelijk als gelijkwaardig had geschapen.¹⁵¹ Bij de Schepping kreeg de mensheid heerschappij over de vissen en het vee, maar niet over andere mensen – dat was het domein van God. Pas na de zondeval zou de mensheid het kwade verlangen hebben ontwikkeld om elkaar te overheersen. ‘Politieke onderwerping’ was daarmee niet alleen onnatuurlijk, maar bovenal de uitkomst van de *gevallen situatie* waarin de mens zich sinds de zondeval bevond.¹⁵² Maar ook na de zondeval waren de mensen in de ogen van God als zondaren aan elkaar gelijk gebleven: geen mens had dan ook het recht om over een ander te heersen; het absolute gezag over al wat is, berustte immers bij Hem. De mensheid diende Gods Woord daarom te alle tijden te eerbiedigen, want alleen in de gehoorzaamheid aan God kon de mens werkelijk vrij zijn.¹⁵³

Maar met Karels ‘onderwerping van alle Nederlanden’, is het nu juist de gehoorzaamheid aan God die ernstig in gevaar komt. Met de inlijving van Gelre worden de Nederlanden namelijk geheel onderworpen aan een regime dat zich ‘bijna vanzelfsprekend vereenzelvigde met de *monarchaal* geregeerde Roomsche Kerk (cursivering JW)’. De resignatie van Willem van Gulik en zijn belofte om zijn ‘protestante sympathieën’ te laten rusten – zie bovenstaand fragment –, staan zo symbool voor zowel de politieke als religieuze onderworpenheid van het ‘Nederlandsche volk’ aan het katholieke Bourgondisch-Oostenrijkse gezag. De politieke onderwerping van de Nederlanden

¹⁵⁰ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 43.

¹⁵¹ Aurelius Augustinus, *De civitate Dei | De stad van God*, vert. Chris Dijkhuis (Berne: Berne Media, 2022), 15.

¹⁵² Augustinus, *De civitate Dei*, 51-52, 375.

¹⁵³ Van Buuren schrijft hier zelf over: Als zondaren zijn allen gelijk voor God: niemand heersche over den ander: geen priesterheerschappij in de Kerk. Vrijheid voor de volken en voor den mensch als mensch d. w. z. gebondenheid aan de ordinantiën Gods.’ Voor het gereformeerde vrijheidsconcept zie verder: Annelien De Dijn, *Vrijheid. Een woelige geschiedenis*, vert. Fred Hendriks (Amsterdam: Alfabet Uitgevers, 2021), 197-202. Voor specifiek Augustinus’ opvattingen over vrijheid, heerszucht en onderwerping zie: De Dijn, *Vrijheid*, 138-140.

door Karel V was nog tot daar aan toe, maar omdat zijn heerschappij automatisch gepaard ging met gehoorzaamheid aan de ‘priesterheerschappij’ van de Katholieke Kerk werd óók het geloofsleven (de ‘gewetensvrijheid’) onderdrukt, met ernstige gevolgen voor het zielenheil van het ‘Nederlandsche volk’.

Na de ‘onderwerping van de Nederlanden’ volgen er in het derde hoofdstuk twee subparagrafen die respectievelijk de titel ‘21. het religieuze leven. (I)’ en het ‘22. religieuze leven. (II)’ hebben meegekregen.¹⁵⁴ In beide delen verteld Van Buuren de Nederlandse religiegeschiedenis vanaf het jaar duizend vanuit een gereformeerd perspectief. Uit deze korte geschiedenis wordt duidelijk waarom de onderworpenheid aan een priesterheerschappij zulke dramatische gevolgen heeft voor het heil van het Nederlandsche volk. Paragraaf 21 opent als volgt (mijn cursivering):

Omstreeks 1000 was de kerstening dezer landen voltooid. Door zich echter te *onderwerpen* aan den bisschop van Rome en de Roomsche hiërarchie, verdonkerde het persoonlijk geloofsleven en schoof de veelvormige toestel der Roomsche kerkregeering zich tusschen God en de menschelijke ziel, zoodat voor de massa van het *volk*, het geloof in den Christus plaats maakte voor het geloof in de kerk.¹⁵⁵

In het bovenstaande fragment schetst Van Buuren opnieuw een *gevallen situatie*. Naar de letter en geest van de gereformeerde belijdenis kan namelijk alleen God in de ‘beloften des heils voor een zondig menschengeslacht’ voorzien; maar door de onderwerping aan de ‘Roosmche kerk’ begeeft het volk zich in spirituele duisternis, aangezien de Kerk zich tussen Christus (het Goede) en de mens heeft geplaatst waardoor alle kans op verlossing van de zonde (het Kwade) verkeken is.¹⁵⁶ Aan deze donkere periode komt in hoofdstuk 3 (paragraaf 24) echter een einde, wanneer er met de calvinistische Reformatie onverwachts ‘een geweldige *omkeering* in het godsdienstige leven’ plaatsvindt’.¹⁵⁷ Deze ‘omkeering’ in het geestelijk leven herstelde niet alleen het oorspronkelijke verbond tussen mens en God, maar resulteert – als onderdeel van Gods heilsplan – ook in het ontstaan van een nieuwe calvinistische staat: de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (hoofdstuk 5, 1648-1795). Over de geboorte van de Republiek en de rol van het geloof hierin, schrijft Van Buuren een tikje heroïsch:

¹⁵⁴ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 44-48.

¹⁵⁵ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 44.

¹⁵⁶ Lankamp, 37.

¹⁵⁷ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 52.

De Gereformeerde Kerk, waaruit de geboorte impuls van den staat was voortgekomen, die de voortdurende energie geleverd had, om den grootsten strijd ten einde te brengen, werd natuurlijk de heerschende Kerk.¹⁵⁸

Met de vestiging van de Republiek in 1648, breekt de ‘Gouden Eeuw’ aan – het onderwerp van de eerste twee paragrafen van hoofdstuk 5. Het aanbreken van dit gouden tijdperk, is volgens Van Buuren de grote verdienste van de Gereformeerde Kerk (en daarmee Gods Genade).¹⁵⁹

Zij kweekte en bewaarde de nationale deugden, waardoor ons *volk* in de 17e eeuw zulk een buitengewone plaats in de rij der volkeren kon innemen. Zij bestreed de ondeugden, die oorzaak zijn van inzinking van het volksleven. Door haar bleef de echte godsdienstzin leven, waardoor ons *volk* den zin voor het ideële bewaarde bij de grootste materiële welvaart. De Kerk bevorderde de volle ontplooiing der levensenergie in de dingen van dezen tijd.¹⁶⁰

Binnen de christelijk-nationale traditie wordt de rijkdom en voorspoed van de Gouden Eeuw, beschouwd als een manifestatie van de godsvrucht van het Nederlandse volk.¹⁶¹ De keerzijde van deze gedachte is echter dat bij geloofsverzaking een onvermijdelijk verval optreedt. Aan alle welvaart van de Gouden Eeuw komt dan ook een einde nadat de Gereformeerde Kerk haar grip op het geestelijke leven verloor en het geloof verzwakte. Vanwege dit godsdienstige verval kon het Kwade, in de vorm van het ‘moderne ongelof’ (de Verlichting), tegen het einde van de 18e eeuw opnieuw toeslaan:

De Christelijke Kerk gaf geen leiding meer aan de geesten. [V]oltaire redeneerde alle openbaring weg. [D]’Alembert en Diderot loochende de onsterfelijkheid der ziel en het onderscheid tusschen goed en kwaad; Rousseau, de groote apostel der *Revolutie* [...] zocht [...] de oorzaak van het bederf in de inrichting van den Staat. De overheid regeert volgens hem niet bij de gratie Gods, maar is de

¹⁵⁸ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 140. Het is goed hier op te wijzen dat de Gereformeerde Kerk de heersende kerk werd, maar officieel geen staatskerk was.

¹⁵⁹ Het werk van Gods genade is erop gericht om vanuit de diepte van het oude kwaad – de zonde – op te heffen naar een nieuw leven dat komen zal. Zie: Augustinus, *Civitate Dei*, 658.

¹⁶⁰ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 140. Vgl.: 1 Kronieken 29:12: Roem en rijkdom zijn van U afkomstig. U heerst over alles. In Uw hand is kracht en macht, in Uw hand is het om ieder groot en sterk te maken.

¹⁶¹ N.B. het gaat hier om een beloning van tijdelijke aard, de werkelijke beloning ontvouwd zich uiteindelijk in het niet-temporele: de Hemel. Zie voor ‘beloning van tijdelijke aard: Augustinus, *De civitate Dei*, 179-180.

verantwoordelijke en naar eigen goedvinden afzetbare zaakgelastigde van het volk. [A]lleen de wet die de mensch zelf gemaakt heeft, is bindend.¹⁶²

Onder invloed van het moderne ongeloof vinden vervolgens de Franse en Bataafse Revolutie (hoofdstuk 6) plaats. Dit tijdvak speelt een belangrijke rol binnen de ‘anti-revolutionaire’ gereformeerde geschiedschrijving. Volgens Groen van Prinsterer had de Revolutie de beschaafde wereld immers ‘in den afgrond van het ongeloof geworpen’.¹⁶³ In hoofdstuk 8 schrijft Van Buuren als volgt over het werken en streven van Groen:

Door zijn historische studiën [Groen] tot de overtuiging, dat het revolutionaire tijdperk een breuk had gemaakt in de historische ontwikkeling van ons *volk* als Christelijke natie. Het staatsrecht der revolutie vloeide bij hem logisch [...] uit de ontkenning van God als den oorsprong van het gezag.¹⁶⁴

In het bovenstaande fragment refereert Van Buuren aan de liberale constituties van 1795 en 1848, die geheel in de geest van de Revolutie haar legitimiteit ontleende aan ‘humanistische’ (lees: liberale) waarden. De ‘liberale natiestaat’ verlaat zich daarmee niet meer op de heerschappij van Gods Woord, maar op wetten die de mens zelf gemaakt heeft. ‘Vrijheid voor de volken en voor den mensch als mensch’, zo leerde Calvijn, echter, kan alleen bestaan in ‘gebondenheid aan den ordinantiën Gods’.¹⁶⁵ Deze vrijheid werd mee bewerkstelligd door de opstand tegen Filips II. In de volgende paragraaf zal dieper op de oorzaken van de Opstand worden ingegaan.

3.2 Factoren

In dit onderdeel worden de christelijk-historische factoren van de Opstand behandeld. Nu werd de Opstand in navolging van Groen binnen gereformeerde kringen steevast geïnterpreteerd als een door God geleide strijd om het ware geloof.¹⁶⁶ Binnen deze interpretatie speelt de constitutionele kwestie weliswaar een ondergeschikte maar desalniettemin belangrijke factor voor het uitbreken van de Opstand. Dit is althans het geval in het leerboek van Van Buuren.

¹⁶² Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 207.

¹⁶³ Guillaume Groen van Prinsterer, *Ongeloof en revolutie. Een reeks historische voorlezingen* (Leiden: S.J. Luchtmans, 1847), 14. Voor Groens visie op de Revolutie zie ook: Matthijs Lok. ‘De eeuw van ongeloof. De constructie van de “achttiende eeuw” in Groens “Ongeloof en Revolutie” (1847),’ *De Moderne Tijd*, nr. 37 (2013): 17-35.

¹⁶⁴ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 260.

¹⁶⁵ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 55.

¹⁶⁶ Nierop, ‘De troon van Alva,’ 207. Zie hiervoor vooral: Guillaume Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland* (Leiden: S. en J. Luchtmans, 1846).

Van Buuren behandelt de achtergrond van de constitutionele kwestie in hoofdstuk 3, paragraaf 15 en 16. Beide paragrafen hebben de titel: ‘de ontwikkeling der zelfregeering’ meegekregen.¹⁶⁷ Aan de ‘zelfregeering’, zoals Van Buuren de constitutionele kwestie consequent noemt, komt een voorlopig einde op het moment dat de katholieke Bourgondiërs hun intrede doen:

De Bourgondische vorsten [...] streefden naar de vorming van een koninkrijk. [M]et list en geweld hebben zij dat doel trachten te bereiken. [B]ij dezen pogingen stuiten zij juist in deze gewesten op een hevig verzet. De zelfregeering [...] had zich hier krachtig ontwikkeld.¹⁶⁸

De ontwikkeling van de Bourgondische eenheidsstaat wordt na hevige strijd onder het bewind van de streng katholieke Habsburgers voltooid; de ‘onderwerping van alle Nederlanden’ (paragraaf 20) door Karel V vormt het sluitstuk van dit proces.¹⁶⁹ Na de inlijving van Gelre lijkt het voorgoed te zijn gedaan met de ‘zelfregeering’, als God niet had ingegrepen door het ware Geloof in 1555 – nota bene het jaar van Karels abdicatie – naar Nederland te zenden.¹⁷⁰ De gereformeerde godsdienst had vervolgens een grote invloed op de ‘staatkundige toestand’, omdat de calvinistische staatsleer volgens Van Buuren onder bepaalde ‘historische voorwaarden’ niet alleen verzet tegen het wereldlijke gezag legitimeerde maar zelfs verplichtte:

De wil Gods, blijkende uit de historie van een *volk* beslist over den regeeringsvorm. Het *volk* moet de overheid gehoorzamen om Gods wil, doch die overheid de rechten van het *volk* in zijn organische levensuitingen eveneens eerbiedigen om dezelfde reden [sic.] Doet de overheid dit niet, dan is verzet plicht.¹⁷¹

De constitutionele kwestie krijgt in het narratief van Van Buuren zodoende een heilshistorische lading. Aangezien de ‘elementen der zelfregeering’ tot de ‘historische rechten’ van het Nederlandse

¹⁶⁷ Zie: Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 33-41.

¹⁶⁸ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 30: Onder hun bewind vervormen zich de oude leenstaten tot een modernen eenheidsstaat. Zoo onder hunne opvolgers, de Oostenrijksche, vorsten, dit proces door den 80-jarigen oorlog niet was verstoord, zou hier reeds in de 16de eeuw een eenheid in het staatkundige zijn ontstaan, die nu pas in 1814 ons deel werd.

¹⁶⁹ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 33-44.

¹⁷⁰ We hebben gezien, dat de krachtig ontwikkelde elementen der zelfregeering in hevigen strijd verkeerden met den zich sterk organiserenden, modernen eenheidsstaat. Deze worsteling scheen ten voordeele van de laatste macht beslist te zullen worden, toen een geweldige omkeering" in het godsdienstige leven plaats greep, die men met den naam Hervorming aanduidt. Vgl.

¹⁷¹ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 55.

volk behoorden was verzet tegen de Habsburg-Bourgondische eenheidsstaat van godswege verplicht; de vestiging van een dergelijke staat was niet in overeenstemming met Gods plan voor de Nederlanden. Deze overtuiging gaf volgens Van Buuren ‘nieuwe steun’ aan de Nederlandse bevolking ‘om voor zijn rechten en vrijheden pal te staan’; het Geloof in Gods heilsplan gaf weer de doorslag om de strijd aan te gaan met de machtige Filips II, de Spaanse vorst die de ‘vrijheid van geweten’ wilde vernietigen en ‘aan de staatkundige rechten’ een einde wilde maken. Van Buuren schrijft:

In de heilige overtuiging, van eeuwigheid uitverkoren te zijn tot Zijn roeping in dit leven, de eere Zijns Gods boven alles stellende, zich in Zijne hand een instrument gevoelend, gedragen [...] door de almachtige kracht des Eeuwigen, was de overtuigde Calvinist een geducht tegenstander voor den Spaanschen Habsburger.¹⁷²

Door de constitutionele kwestie een belangrijke functie te geven binnen de nationale heilsgeschiedenis, krijgt het vrijheidsmotief op die manier een nationaal-godsdienstig karakter. Of beter geformuleerd: de strijd om zelfregering is in de christelijk-nationale vertelling van Van Buuren, in wezen een strijd om het ware geloof. Om deze gedachte beter te begrijpen zouden we eens langer stil moeten staan bij de belangrijkste protagonist van het *Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche volk*: het ‘Nederlandsche volk’.

3.3 Actoren

Het ‘Nederlandsche volk’ is in de voorgaande alinea’s al een aantal keer ter sprake gekomen zonder daar verder dieper op in te gaan. Om een meer volledig beeld te krijgen van Van Buurens christelijk-nationale narratief in het algemeen en de configuratie van het *Plakkaat van Verlatinghe* in dit narratief in het bijzonder, is het raadzaam om in deze paragraaf eens in te zoomen op het Nederlandse volk als historische *actor*. Het ‘volksconcept’ vormt namelijk een cruciaal onderdeel van het orthodox-protestantse natiebesef. Dit natiebesef is ten diepste religieus en stamt uit de tijd van de Nederlandse Opstand zelf – althans de achtergrond daarvan.¹⁷³

Een korte geschiedenis.¹⁷⁴ In de loop van de Opstand had een gereformeerde partij zich tegen alle verwachtingen in weten te ontwikkelen tot een gereformeerde staat. Aan het begin van de

¹⁷² Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 56.

¹⁷³ Groen heeft de idee van het ‘Nederlandsche volk’ overgenomen van zijn leermeester, de dichter Willem Bilderdijk (1756-1831), en in zijn historische werk gepopulariseerd. Zie: C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht: Uitgeverij J.P. van den Tol, 1983), 39.

¹⁷⁴ Huisman, *Neerlands Israël*, 39-54.

Opstand was het aandeel gereformeerden in de Nederlanden weliswaar nog vrij gering, maar toch wist deze partij de Staten van Holland en Zeeland in 1573 zover te krijgen dat de gereformeerde religie de enige toegestane was. Tien jaar later, in 1583, volgden de overige gewesten van de Unie hun voorbeeld. Binnen (rechtzinnige) gereformeerde kringen lag het daarom voor de hand om hun ‘partij’ te vereenzelvigen met de Noord-Nederlandse staat die als gevolg van de Opstand was ontstaan. Het ontstaan van de Republiek was een unieke situatie, zonder enig historisch precedent. Om deze nieuwe situatie te verklaren zocht en vond men inspiratie in het Oude Testament. In de geschiedenis van Israël had zich tenslotte iets soortgelijks voorgedaan: een klein volk dat aanvankelijk onder het juk van een machtige farao/landsheer in slavernij leefde, kreeg na de uittocht uit Egypte/Spanje een zelfstandig volksbestaan.¹⁷⁵

En dat niet alleen: het volk van Israël werd door God op de berg Sinaï als Zijn verbondsvolk aangenomen. De enige voorwaarde van dit verbond was dat de kinderen van Israël God en Zijn gebod te alle tijden diende te gehoorzamen. Wanneer ze dit deden dan zouden Zijn zegeningen hen ten deel vallen: ‘Ik zal in het midden van u wandelen, en zal u tot een God zijn, en gij zult Mij tot een volk zijn (Lev. 26: 14)’¹⁷⁶ Maar gehoorzaamde het volk van Israël niet dan zou God Zijn verbond verbreken, met alle gevolgen van dien:

Ik over u stellen zal verschrikking, tering en koorts, die de ogen verteren en de ziel pijnigen; gij zult ook uw zaad te vergeefs zaaien, en uw vijanden zullen dat opeten. (Lev. 26: 15-16).

De bovenstaande Bijbelperikoop vormt een oudtestamentische pedant van Groens christelijk-historische portee: Op de belijdenis van het Evangelie (het Goede) volgt opkomst en bloei, op de verzaking van het *Evangelie* (het Kwade) de ondergang.¹⁷⁷ Het woord Evangelie is hier gecursiveerd omdat God oorspronkelijk alleen de kinderen van Israël tot Zijn verbondsvolk had aangenomen; maar door het kruisoffer van Christus had God een nieuw en laatste verbond gesmeed. Na de uitstorting van de Heilige Geest op Pinksteren kon de Blijde Boodschap van Christus

¹⁷⁵ Daarbij aangetekend dat het oude Israel, net als de Republiek, in eerste instantie een staat zonder koning was. Net als ten tijde van de Republiek was de godsdienst in het oude Israel de verbindende factor tussen de 12 stammen/7 provincies.

¹⁷⁶ Vgl. Romeinen 3:2: Aan Israël zijn de woorden Gods toevertrouwd.

¹⁷⁷ Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, xiii.

vervolgens aan alle volkeren van de wereld verkondigd worden, waardoor de zegeningen van het oude Israël voortaan aan heel de mensheid ten deel vielen.¹⁷⁸

Door het onverwachte succes van de Opstand kwamen de gereformeerden tot de overtuiging dat God hen als Zijn nieuwe verbondsvolk had aangenomen.¹⁷⁹ Zo schrijft Groen in zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*:

De Heer heeft hier Zijn Kerk geplant [...] en den Staat die met haar vereenigd was [...] met den keur en den overvloed zijner weldaden begunstigd. [I]n hoe ver kan Nederland [daarom] *een tweede Israël* worden genoemd? Niet bij *gelijkstelling*, maar bij *vergelijking*.¹⁸⁰

Door de geschiedenis van het Nederlandsche volk te vergelijken met het oudtestamentische Israël, verkrijgt de Nederlandse geschiedenis binnen de christelijk-nationale traditie haar heilshistorische karakter. Het ‘Nederlandsche volk’ staat namelijk in relatie tot God, zijn Schepper. Als historische actor bezit zij steeds de vrije mogelijkheid om gehoor te geven aan Zijn Wil, maar ook om voor het Kwade te kiezen. In het Nederlandsche volk toont zich daarmee ook het romantische karakter van de christelijk-nationale traditie. Kenmerk van een historische romance is immers dat ze een verhaal verteld over een protagonistisch volk dat na een zware beproeving (veertigjaar in de woestijn/tachtigjaar oorlog) *zijn* Kanaän bereikt, op voorwaarde dat hij zich door het Goede en niet door het Kwade laat leiden.

De uitverkoren gids die het Nederlandsche volk uit het Spaanse Egypte leidde, is in de gereformeerde geschiedschrijving niemand minder dan Willem van Oranje.¹⁸¹ In analogie met de Bijbelse geschiedenis wordt Oranje in de christelijk-historische traditie gemodelleerd naar het beeld van Mozes, zijn oudtestamentische evenknie.¹⁸² Zo schrijft Van Buuren in zijn leesboek:

¹⁷⁸ Men zou hier met een mooie omschrijving kunnen spreken van een ‘pneumatologische rechtvaardiging’ van het nationale verleden. Pneumatologie is het vakgebied binnen de theologie dat zich over de werking van de Heilige Geest buigt.

¹⁷⁹ Huisman, *Neerlands Israël*, 39-54.

¹⁸⁰ Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, 104.

¹⁸¹ Van Buuren schrijft: Hij is de grondlegger onzer *vrijheid*, de waarachtige Vader des Vaderlands. Zie: *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 91.

¹⁸² Huisman, *Neerlands Israël*, 48. Oranjes broer Jan van Nassau werd op zijn beurt vergeleken met Aäron – de broer van Mozes. In tegenstelling tot Mozes groeide Aäron niet op aan het hof van Farao maar onder het Joodse volk; Jan van Nassau bracht zijn jeugd door op de Dillenburg, het voorouderlijke kasteel van de Nassaus. Maurits, de zoon van Willem van Oranje, werd op zijn beurt gemodelleerd naar het beeld van Jozua, de opvolger van Mozes. Zie voor de historische achtergrond van de religieuze associaties rond de Oranjes ook: Judith Pollman, ‘Schuilen onder de vleugels

En het was geen bijzonder bestuur van Gods voorzienigheid, dat deze prins, die bestemd was om ons land te verlossen van het Roomsche en Spaansche geweld opgevoed werd aan het hof van de Keizer? Daar werd hij bekwaamd voor zijn levenstaak. Daar werden zijn talenten ontwikkeld en daar leerde hij, hoe een volk moest geregeerd worden, juist zooals Mozes aan Farao's hof.¹⁸³

Net zoals Mozes zou Oranje het Beloofde Land niet betreden, maar slechts aanschouwen. Waar Mozes echter gestraft werd voor zijn wanhoop in Gods heilsplan, werd de Prins op 10 juli 1584 te Delft vermoord door Balthazar Gerards. In de vijf jaren (1579-1584) voorafgaand aan de moord op Oranje waren onder zijn leiding evenwel de grondslagen van het gereformeerde Kanaän gevestigd. Van Buuren neemt deze periode onder handen in hoofdstuk 4, paragraaf 38: 'Van de Unie van Utrecht tot het vertrek van Anjou'. Ook het *Plakkaat van Verlatinghe* wordt in dit onderdeel behandeld.

van Oranje. Over de wortels van het orangisme 1600-1618': 27-45. Voor het ontstaan van protestants-religieuze herinneringscultuur zie ook: Judith Pollman, 'Met grootvaders bloed bezegeld. Over religie en herinneringscultuur in de zeventiende-eeuwse Nederlanden,' *De zeventiende eeuw* 29 nr. 2 (2013): 154-173.

¹⁸³ J.E. van Buuren, *Leesboek*, 145. Vgl. Lankamp, *Leerplan voor scholen met den Bijbel*, 147: Gelijk Mozes aan het hof van Farao onderwezen werd in al de wijsheid der Egyptenaren, zoo werd Willem van Oranje, die de leidsman van ons volk zou zijn in den strijd voor vrijheid en recht, aan Karels hof onderwezen.

3.4 *Plakkaat van Verlatinghe*

De verlating van Filips II is in de christelijk-historische vertelling van Van Buuren nauw verbonden met het leven en lot van Oranje, hoewel de intrede van Anjou als nieuwe landsheer de directe aanleiding vormt. Met de komst van Anjou was de staatkundige breuk tussen Filips II en zijn Nederlandse onderdanen ‘volkomen’, want volgens Van Buuren had de scheiding zich op godsdienstig vlak zich al eerder voltrokken:

Reeds in Mei 1579 bij de vredesonderhandelingen te Keulen was [al] gebleken, dat een verzoening tusschen hen, dien in de Roomsche kerk de alleenzaligmakende zagen en degenen die in het hoofd dier kerk den Antichrist haatten, niet mogelijk was.¹⁸⁴

In de vertelling van Van Buuren is het aantrekken van Anjou tevens de oorzaak voor de vogelvrijverklaring van Oranje, 'den ziel van de Opstand'. Behalve dat de ban uiteindelijk tot zijn dood leidde, vormt de vogelvrijverklaring in het narratief van Van Buuren weer de aanleiding van Oranje om de breuk met Filips II nog eens aan te zetten. In een reactie op de ban schrijft Oranje zijn Apologie, een verweerschrift, waar Van Buuren het volgende over schrijft:

Oranje [...] antwoordde in December in een heftige Apologie, waaruit beleedigd eergevoel krachtig sprak. Ook wilde hij wellicht de breuk vergrooten, wijl de afzwering na Anjou's aanneming tot Souverein onvermijdelijk was.¹⁸⁵

De Apologie vormt in het christelijk-nationale narratief van Van Buuren de laatste aanzet voor de officiële verlating van Filips II. De komst van Anjou als nieuwe landsheer vormt in dit narratief weliswaar de praktische oorzaak om de breuk met Filips II definitief te maken, maar meer ook niet; want: ‘De godsdienstkwestie was de eigenlijke en enig geldende reden der afzwering’.¹⁸⁶ Desondanks komt dit motief, uit pragmatische overwegingen, volgens Van Buuren niet terug in het *Plakkaat van Verlatinghe*:

¹⁸⁴ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 89.

¹⁸⁵ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 89.

¹⁸⁶ Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 89.

[D]e vrijheid van godsdienst [werd] niet op den voorgrond geplaatst, maar dit geschiedde om de Roomschen niet te kwetsen en niet om een zonderling figuur te maken tegenover Anjou [...], die zelf Roomsch was.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Ibidem.

Maar:

Toch was de weigering van Philips, om de gewetensvrijheid toe te staan, de enige geldige reden der afzwering. [V]rijheid van geweten wilde hij nooit toestaan. Dat [...] Philips op dit punt nooit gewankeld heeft, is zeker niet uit zijn karakter te verklaren, maar uit de leer der alleenzalmakende kerk, waarin hij oprecht geloofde.¹⁸⁸

In het christelijk-historische narratief van Van Buuren vormt het *Plakkaat van Verlatinghe* op die manier de staatkundige consequentie van de godsdienstkwesie, de strijd om het ware Geloof. Met de verlating van Filips II zet het Nederlandse volk een beslissende stap in zijn ontwikkeling tot Israël van het Noorden, de ‘gereformeerde’ Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden die vanaf 1648 werkelijk soeverein was.

3.5 Conclusie

Bij aanvang van dit hoofdstuk werd de volgende vraag gesteld:

Hoe is het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een christelijk-historisch narratief, gelet op een romantische plotstructuur?

Ter beantwoording van deze deelvraag is in dit hoofdstuk (hoofdzakelijk) het *Leerboek der Geschiedenis van het Nederlandsche volk* van J.E. van Buuren gebruikt. In dit geschiedenisboek voor het gereformeerd voortgezet onderwijs, is het *Plakkaat* geconfigureerd in een nationale heilsgeschiedenis. De *fons* waaruit deze nationale heilsgeschiedenis ontspringt is het begin der tijden: de Schepping. Van daaruit verteld Van Buuren in de eerste drie hoofdstukken eerst nog de staatkundige ontwikkeling van de Nederlanden tot aan de inlijving van Gelre door Karel V, om vervolgens, met ingang van paragraaf 20, hoofdstuk 3, daadwerkelijk aan zijn heilshistorische narratief te beginnen. Dit heilshistorische narratief bezit de kenmerken van een historische romance. Zo schets Van Buuren aan het begin van paragraaf 20 een *gevallen situatie*, tengevolge van de onderworpenheid ‘priesterheerschappij’ van de Katholieke Kerk. De Katholieke Kerk had zich volgens Van Buuren tussen Christus (het Goede) en de mens geplaatst waardoor het geloof in God plaatsmaakte voor het geloof aan de kerk. Omdat het Nederlandsche volk daardoor niet meer gehoorzaamde aan Gods Woord (het Goede) zou alle kans op verlossing van het Kwade (de zonde)

¹⁸⁸ Ibidem

verkeken zijn, als de Reformatie niet het oorspronkelijke heilshistorische verbond tussen God en mens had hersteld. Door dit herstelde verbond kon het Nederlandsche volk als *actor*, opnieuw gehoor geven aan Gods Woord. In de relatie God-Nederlandsch volk toont zich andermaal het romantische karakter van het christelijk-historische narratief. Kenmerk van een romantisch plot is tenslotte dat het een historisch verhaal verteld over een protagonistisch *volk* dat na zware beproevingen zijn lotsbestemming bereikt, mits hij zich door het Goede (God) en niet door het Kwade laat leiden. Omdat de Reformatie de relatie tussen God en mens in ere herstelde, gaf het hernieuwde geloof in Zijn heilsplan het Nederlandsche volk, onder aanvoering van Oranje, de kracht om in opstand te komen tegen Filips II. Aangezien de historische vrijheden van het Nederlandsche volk volgens Van Buuren van God gegeven waren, was het verzet tegen Filips niet alleen legitiem maar zelfs van godswege verplicht.

Door aan de constitutionele *factor* van de Opstand een godsdienstig motief te geven, groeit de Opstand binnen het christelijk-nationale narratief van Van Buuren uit tot een door God geleide strijd van het Nederlandsche volk tegen het pausdom. De staatkundige consequentie van deze strijd, is de verlating van de katholieke Filips. Hoewel de Ban op Oranje en de komst van Anjou de directe aanleidingen vormen, zou de godsdienst volgens Van Buuren de enig geldende reden voor het *Plakkaat* zijn geweest. Met de verlating van Filips zet het Nederlandsche volk vervolgens een beslissende stap in zijn ontwikkeling tot het Israël van het Noorden, de godvrezende Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De gehoorzaamheid Gods wordt aanvankelijk beloond met alle rijkdom en voorspoed van de Gouden Eeuw, maar raakt vervolgens in verval omdat het geloof verzwakte en het Kwade, in de vorm van de Verlichting opnieuw kon toeslaan. Onder invloed van het Kwade (de Verlichting) brak de Franse Revolutie uit, met de ondergang van de gereformeerde Republiek mede als gevolg. Zodoende is het *Plakkaat* geconfigureerd in een christelijk-nationaal/romantisch narratief, waarvan de belangrijkste les is: Op de belijdenis van het Evangelie (het Goede) volgt opkomst en bloei, op de verzaking van het Evangelie (het Kwade) de ondergang.

4. Het rijke Roomsche leven

In dit vierde hoofdstuk zal het katholieke geschiedenisonderwijs aan bod komen. De katholieke zuil heeft ten opzichte van de liberale sfeer en de gereformeerde zuilgemeenschap altijd een wat aparte status gehad. Ergens is dat opmerkelijk: de katholieken waren qua zuil het meest omvangrijk en al vóór 1800 een duidelijk afgebakende gemeenschap.¹⁸⁹ Tegelijk waren de katholieken sinds 1583 een gemarginaliseerde groep binnen de Nederlandse samenleving. Desondanks was de spanning tussen de Katholieke Kerk en de Nederlandse samenleving vóór 1848 betrekkelijk laag, hoewel daar gezien hun maatschappelijke positie wel alle reden toe bestond. De spanning nam pas toe nadat de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland door Paus Pius IX in 1853 werd hersteld en de katholieke zuilvorming en emancipatie begon.¹⁹⁰

Met ingang van 1920 kregen de katholieken de beschikking over gesubsidieerde onderwijsinstellingen. Daarmee was de katholieke zuilvorming voltooid. Voor katholiek Nederland was dit een belangrijke stap in hun maatschappelijke emancipatie, aangezien het positivistische en seculiere karakter van het liberale onderwijs bij de clerus veel weerstand opriep.¹⁹¹ Katholieken namen daardoor maar in geringe mate deel aan het middelbaar onderwijs, met alle sociale gevolgen van dien.¹⁹² Vanaf 1920 volgde echter een sterke uitbreiding van het katholieke onderwijs.¹⁹³ Op deze scholen kregen katholieke leerlingen onder andere les in de vaderlandse geschiedenis, zij het

¹⁸⁹ De orthodox-protestanten begonnen pas halverwege de negentiende eeuw een duidelijk afgebakende groep te vormen. Zie voor de achtergrond van de protestantse zuilformatie onder meer Peter Van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996); Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2006); Herman Paul, 'Styles of Belief: Processes of Group Formation in Nineteenth-Century Dutch Protestantism', https://www.academia.edu/6791828/Styles_of_Belief_Processes_of_Group_Formation_in_Nineteenth_Century_Dutch_Protestantism, geraadpleegd 07-01-2022.

¹⁹⁰ Sengers, "Al zijn we katholiek, wij zijn Nederlanders". *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795, vanuit rational-choice perspectief* (Delft: Eburon, 2003), 89. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland leidde tot de Aprilbeweging. Deze beweging veroorzaakte de val van het eerste kabinet Thorbecke. De val van het eerste liberale kabinet inspireerde Fruin, een fervent aanhanger van Thorbecke, om tot een nieuwe verzoenende synthese van het nationale verleden te komen. Alleen een dergelijk eenheidsbeeld kon volgens de Leidse historicus namelijk het pas opgetuigde liberale staatsgebouw beschermen tegen met name de anti-revolutionaire-en katholieke agitatie van Groen van Prinsterer. Zie: Tollebeek, *De toga van Fruin*, 17.

¹⁹¹ Zie lijst met dwalingen...

¹⁹² Toebes, 'Van leervak naar denk-en doevak,' 123.

¹⁹³ Sengers, "Al zijn we katholiek, wij zijn Nederlanders", 123.

op geheel eigen wijze.¹⁹⁴ Want in tegenstelling tot de liberalen en gereformeerden ontwaarden de katholieken in de Opstand noch een nationale vrijheidstrijd noch een door God geleide strijd om het ware geloof, maar zagen ze deze periode daarentegen als één van verlies en achteruitgang – een tragedie.¹⁹⁵

De deelvraag voor dit hoofdstuk luidt daarom als volgt:

Hoe is het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een katholiek historisch narratief, gelet op een tragische plotstructuur?

Om deze vraag te beantwoorden is het nodig om eerst de kenmerken van een historische tragedie toe te lichten. Een historische tragedie is net als een komedie een gesublimeerde plotstructuur, maar met een sombere teneur: ondanks alle historische vooruitgang is er ook (en vooral) sprake van verlies en verval tengevolge van de ‘tragische agon’ – de historische gebeurtenis die de tragedie heeft veroorzaakt. De implicatie van historische tragedie is dan ook dat de wereld niet meer is zoals die was, maar dat men hoe doen ook zal moeten leren leven met dit gegeven. Aan het slot van de tragedie vindt er net als in een komedie een verzoening plaats, maar anders dan in een historisch blijspel is dit geen vrolijke verzoening van tegengestelde krachten maar een verzoening met de gebrokenheid van de wereld. Deze reconciliatie uit niet in een nieuwe historische synthese, maar eerder in de emancipatie ten opzichte van de tragische *agon*.¹⁹⁶

In dit hoofdstuk zal het *Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis* van J. Kleijntjens en H.F.M. Huijbers worden geanalyseerd. Binnen deze analyse is er, in tegenstelling tot eerdere hoofdstukken, minder aandacht voor de religieuze componenten van het katholieke narratief maar meer voor de sociaal-maatschappelijke kant. Dat komt niet omdat het katholieke narratief van Kleijntjens vrij is van ideologie, maar omdat hij zelf meer belangstelling toont voor de sociaal-maatschappelijke positie van de katholieken tengevolge van de Opstand. Het leerboek van Kleijntjens zal volgens het model: hoofdstukindeling en *fons*, factoren, actoren en *Plakkaat van Verlatinghe*, geanalyseerd worden.

¹⁹⁴ Sengers, “*Al zijn we katholiek, wij zijn Nederlanders*”, 124-125. Voor zover er katholiek middelbaar onderwijs was leidde deze volgens Sengers vooral op tot het priesterschap.

¹⁹⁵ Van der Vlies, *Echoing Events*, 69-74. Zie ook: Van der Zeijden, *Nuyens*, 203-233.

¹⁹⁶ White, *Metahistory*, 192-229 en 8-9.

4.1 Hoofdstukindeling en fons

Aan de hand van de hoofdstukindeling en fons van Kleijntjens *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, zal in dit onderdeel op hoofdlijnen een indruk worden gegeven van de katholieke tragedie en emancipatie. Het leerboek kent om te beginnen, in vergelijking met de geschiedenisleerboeken voor het openbare en protestantse onderwijs, een opvallende hoeveelheid hoofdstukken die weer in subparagrafen zijn onderverdeeld.

Van deze tien hoofdstukken zijn de laatste drie gesitueerd in de negentiende eeuw: (8) ‘Nederland als constitutionele monarchie, 1814-1848’; (9) ‘Het overgangstijdperk van de Constituionele naar de Parlementaire Monarchie 1848-1870; en tot slot: (10) ‘De ontwikkeling van de Democratie in Nederland, 1870-heden’. De eerste twee van deze hoofdstukken bevatten een feitelijke opsomming van de belangrijkste staatkundige ontwikkelingen van de negentiende eeuw, waaronder de hereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, de Belgische Opstand en de grondwetsherziening van 1848.¹⁹⁷ Van een uitgesproken katholiek narratief is in deze hoofdstukken weinig sprake.¹⁹⁸ Dat geldt minder voor het tiende hoofdstuk – en ook voor het laatste deel van hoofdstuk 9 –, wanneer de politieke situatie in Nederland, en dan met name de sociale kwestie, uitvoerig door Kleijntjens wordt behandeld.¹⁹⁹ Over deze kwestie schrijft hij onder meer:

De toestand der werklieden liet veel te wenschen over. De loonen waren te laag, de arbeidstijden te lang, de geestelijken belangen der arbeiders werden verwaarloosd.²⁰⁰

Kleijntjens ruime belangstelling voor de sociale kwestie is opvallend. Liberale en gereformeerde leerboekschrijver besteedden namelijk maar mondjesmaat aandacht aan dit vraagstuk.²⁰¹ Maar vanuit het katholieke perspectief kan Kleijntjens interesse voor dit vraagstuk eenvoudig verklaard worden. Sinds de Opstand (de tragische agon) vormden de katholieken op godsdienstig, politiek en sociaal vlak een achtergestelde groep binnen de Nederlandse samenleving. Mede als gevolg van hun

¹⁹⁷J. Kleijntjens S.J. en dr. H.F.M. Huijbers, *Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis* (Leiden: H.J. Dieben, z.d.), 201-261.

¹⁹⁸ Onderwijshistoricus Toebes maakt dezelfde analyse. Zie Toebes, ‘Van een leervak naar een denk-en doevak,’ 92.

¹⁹⁹ In hoofdstuk 9, paragraaf 9 ‘De grondslagen van het moderne Nederland’, besteed Kleijntjens alleen al drie pagina’s aan de sociale kwestie. Zie: Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 235-237.

²⁰⁰ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 235.

²⁰¹ Ter vergelijking: de gereformeerde leerboekschrijver Van Buuren besteed er geen aandacht aan, zie: Van Buuren, *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*, 270-277. Japikse behandelt de sociale kwestie in slechts één alinea. Zie: Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 323. De invloed van de sociale kwestie en met name de opkomst van het socialisme krijgt in zijn leerboek echter wel meer aandacht, zie Japikse, *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, 323-327.

eeuwenlange maatschappelijke achterstelling domineerden de katholieken tegen het einde van de negentiende eeuw de armoede-en misdaadcijfers.²⁰²

In de vertelling van Kleijntjens zelf wordt de sociaal-maatschappelijke positie van veel katholieken weliswaar niet in zoveel detail besproken. Toch kan de eeuwenlange achterstelling van katholieke Nederlanders in verband worden gebracht met zijn belangstelling voor het arbeidersvraagstuk.²⁰³ Volgens Kleijntjens stimuleerde de sociale kwestie namelijk de ontwikkeling van ‘de Democratie’ in Nederland (hoofdstuk 10), een ontwikkeling die weer van grote betekenis was voor de maatschappelijke emancipatie van de katholieken. Vermoedelijk is dit ook de reden waarom Kleijntjens een apart hoofdstuk wijdt aan de democratisering van Nederland en het woord ‘democratie’ consequent met een hoofdletter schrijft.²⁰⁴ Feit is dat met name de katholieken, qua omvang de grootste groep binnen de samenleving, profiteerden van de grondwetsherzieningen van 1887 en 1917, waarin de uitbreiding van de kieswet werd geregeld.

Met de grondwetsherziening van 1917 breekt er volgens Kleijntjens zelfs een nieuw hoofdstuk aan ‘in onze Vaderlandse Geschiedenis’. Hoewel het uit de tekst niet helemaal duidelijk wordt of hij met ‘ons’ alleen katholieken dan wel de Nederlandse samenleving als geheel bedoeld – beiden lijken het geval te zijn – begunstigde de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in de praktijk vooral de confessionele partijen en de katholieke partij in het bijzonder.²⁰⁵ In de daaropvolgende verkiezingen van 1918 zouden de katholieken de overwinning behalen en, in de persoon van Charles Ruijs de Beerenbrouck, de premier leveren.²⁰⁶ Kleijntjens schrijft dan ook, niet zonder triomfantelijkheid, aan het einde van zijn ‘laatste, tevens eerste hoofdstuk’ (hoofdstuk 10):

De machtige invloed van de Sociale Kwestie deed de Democratie zegevieren over het Parlementarisme van de liberale staatsinrichting van 1848.²⁰⁷

²⁰² Sengers, “*Al zijn we katholiek, wij zijn Nederlanders*”, 120-122. Daarbij was het drankgebruik onder katholieke arbeiders hoog, wat weer vaak leidde tot ontslag, verdere armoede, ongezonde gezinnen, crimineel gedrag en stigmatisatie van katholieken.

²⁰³ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 261.

²⁰⁴ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 237.

²⁰⁵ Kleijntjens lijkt hiermee ook te verwijzen naar de antithese van Kuyper, volgens welke de scheidslijnen in de samenleving niet meer werden bepaald door katholiek versus protestants maar tussen confessioneel en revolutionair (liberalisme en vooral socialisme). Aan het einde van zijn leerboek sluit Kleijntjens dan ook af met een waarschuwing voor het socialisme.

²⁰⁶ Na 1918 zou de Rooms-Katholieke Volkspartij jarenlang de grootste partij in het parlement vormen.

²⁰⁷ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 261.

Uit de woorden van Kleijntjens valt behalve triomfalisme ook een zeker rechtvaardigheidsgevoel op te maken. Met het ‘zegevieren van de Democratie’ kwam er tenslotte genoegdoening (emancipatie) voor een volksdeel dat sinds 1583 (hoofdstuk 3) op religieuze gronden systematisch werd uitgesloten van politieke deelname. Zo schetst Kleijntjens aan het begin van hoofdstuk 4 (‘De bloeitijd van de Republiek, 1588-1648’) als volgt de toestand van de katholieken:

Het Calvinisme was de staatsgodsdienst. Alleen de leden dier Kerk mochten hun godsdienst in het openbaar uitoefenen en konden openbare ambten bekleeden. [V]oor de katholieken was dit dubbel hard, omdat zij omstreeks 1600 nog 2/3 der bevolking van Holland uitmaakten.²⁰⁸

De tragische toestand van de katholieken manifesteerde zich na 1583, behalve op godsdienstig en sociaal-maatschappelijk, ook op nationaal vlak. Nu is er al in het voorgaande hoofdstuk van deze scriptie op gewezen dat de gereformeerden hun partij een-op-een vereenzelvigde met de Noord-Nederlandse natie die vanaf 1579 gestalte had gekregen. Dit beeld van (Noord-)Nederland als *protestante natie* was tot halverwege de negentiende eeuw het nationale standaardbeeld, ook buiten rechtzinnige kringen.²⁰⁹ De keerzijde van de voorstelling van een protestants vaderland was dat de katholieken slechts in de marges daarvan geduld werden, aangezien zij geen wezenlijk onderdeel van de ‘nationaal-protestantse’ cultuur vormden.²¹⁰

Na 1848 kwamen de katholieken echter, als onderdeel van hun emancipatiestreven, in verweer tegen deze eenzijdige interpretatie van Nederland als protestantse natie. Om hun rechtmatige plek binnen de Nederlandse natie op te eisen begonnen katholieke intellectuelen zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw onder meer op historiografisch vlak te roeren.²¹¹ Het

²⁰⁸ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 109-110.

²⁰⁹ Ter verduidelijking: Het beeld van Nederland als protestantse natie werd gedeeld onder alle protestanten, waaronder zich ook de ‘dissenters’ – remonstranten, doopsgezinden – en lutheranen bevonden, zie: Peter Van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam: Bert Bakker, 1996). Na 1860 werd dit beeld in gematigde kringen geleidelijk vervangen door het conciliante geschiedbeeld van Fruin. De voorstelling van het Israel van het Noorden is daarentegen vooral een orthodox-protestant verstajem. Voor de Nederlandse religiegeschiedenis zie naast Van Rooden ook: J. van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2006). Het beeld van Nederland als ‘calvinistisch land’ leeft nog steeds. Over deze ‘mythe’ heeft religiehistoricus Van Dam recent nog een publicatie uitgebracht, zie: Peter van Dam. *Een calvinistisch land? Religie in Nederland* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018).

²¹⁰ Van der Zeijden, *Nuyens*, 203.

²¹¹ Sengers, 82. Naast W.J.F. Nuyens kunnen hier ook Le Sage en met name Alberdingk Thijm genoemd worden. Zie ook: Karen Ghonem-Woets, *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijssen en Malmberg* (Walburg Pers: Zutphen, 2011), 182.

voortouw in deze ontwikkeling nam de West-Friese historicus W.J.F Nuyens. Nuyens zag het als zijn voornaamste taak om het beeld van Nederland als protestantse natie ongedaan te maken. Voor zijn contra-narratief greep Nuyens terug op de ‘katholieke middeleeuwen’, een periode uit de vaderlandse geschiedenis waar vanuit liberaal/gereformeerde hoek destijds maar weinig belangstelling voor bestond – het ‘echte Nederland’ begon volgens hen tenslotte met de (al dan niet door God geleide) Opstand tegen het Spaanse gezag.²¹² Door doelbewust terug te grijpen op de middeleeuwen poogde Nuyens in de eerste plaats om, over de Opstand heen, de historische continuïteit en rechtmatige aanwezigheid van het katholicisme in Nederland te tonen, en zodoende vorm te geven aan een ‘nationaal-katholiek’ identiteit.²¹³

Op de tweede plaats boog Nuyens zich over de middeleeuwen om te laten zien dat het (katholieke) christendom een weldadige invloed heeft gehad op de Nederlandse ‘beschaving’. Door het christendom was de Nederlandse beschaving immers tot volle wasdom gekomen, en dankzij deze beschavende invloed zou de katholieke herleving in de negentiende eeuw tot stand worden gebracht – zo was de gedachte. Het hoogtepunt van deze katholieke beschavingsgeschiedenis zou volgens Nuyens tijdens de Hoge Middeleeuwen zijn bereikt, vandaar dat hij (en andere katholieken) veelvuldig teruggrepen naar deze periode, die door Kleijntjens de ‘bloeitijd van de Kerk’ wordt genoemd.²¹⁴ In navolging van Nuyens verteld Kleijntjens in de eerste drie hoofdstukken van zijn leerboek eveneens een beschavingsgeschiedenis. De *fons* waaruit deze beschavingsgeschiedenis in hoofdstuk 1 (‘De oudste tijd; Romeinsche en Frankische heerschappij’) ontspringt zijn, net als in het liberale narratief, de ‘voor-historische’ bewoners van Nederland. Maar anders dan bij Japikse ligt de nadruk in de eerste hoofdstuk(ken) niet op de ontwikkeling van een Nederlandse etniciteit, maar op de beschavende werking van het christendom. Zo schrijft Kleijntjens in de eerste alinea van zijn leerboek:

Omstreeks 1200 v.Chr. zal zich in Drente en op de Veluwe een volk gevestigd hebben, dat op een zeer lage trap van ontwikkeling stond.²¹⁵

Het beschavingspeil in de ‘Nederlanden’ neemt, zo’n vijftig jaar voor de geboorte van Christus, voor het eerst toe met de komst van de Romeinen. Kleijntjens schrijft: ‘De aanraking met de

²¹² Vgl.: Van Buuren, *Kort overzicht*, p. 1: ‘De eigenlijke geschiedschrijving van ons volk begint met den tachtigjarigen oorlog.’

²¹³ Van der Zeijden, *Nuyens*, 202-203. Het werk van Nuyens was overigens van bijzonder grote invloed op Fruin en andere liberale historici. Zie: Tollebeek, *De toga van Fruin*, 28-29.

²¹⁴ Van der Zeijden, *Nuyens*, 185-202; Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 258.

²¹⁵ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 1.

Romeinen is voor de Nederlanden de eerste kennismaking geworden met een hoger ontwikkelde beschaving.²¹⁶ In de latere eeuwen van de Romeinse heerschappij vestigt zich met de komst van St. Servatius in Maastricht ook ‘het Christendom’ in de Nederlanden. Na de val van het Romeinse Rijk en de Volksverhuizing breekt de heerschappij van de Frankische dynastieën aan. Voor de Nederlandse beschaving is vooral het bewind van de Merovingische en later Karolingische vorsten van grote betekenis geweest, omdat toen ‘het Christendom voorgoed [werd] gevestigd’. Kleijntjens schrijft:

Groot zijn de gevolgen daarvan voor de Nederlanden geweest. Het Christendom temde de barbaarsheid, verzachtte de ruwe zeden, weerhield de mensschen van misdaad en moord. Er ging een beschavende invloed van uit, die op den duur sterk is toegenomen.²¹⁷

In de opvatting van Kleijntjens was alleen de beschavende werking van het christendom in staat om de ‘barbaarsheid’ van de Nederlanders te temmen. Om een duurzame ommekeer te bewerken in het beschavingspeil van de Nederlanders, werden er door Karel de Grote daarom overal hofscholen opgericht en benoemde hij ‘geleerde mannen’ tot bisschop of abt. Na het uiteenvallen van het Karolingische Rijk aan het einde van het eerste hoofdstuk, zijn het vervolgens de klooster- en kappitelscholen die hun bijdrage aan de christelijke beschaving leverden. Zo schrijft Kleijntjens in hoofdstuk 2 (‘De feodale tijd’): ‘De maatschappij ontving van hen het onderwijs en wetenschap. [D]e kloosterscholen voorzagen in de behoefte aan volksontwikkeling en hoger onderricht.’²¹⁸

Net als Nuyens ontwaard Kleijntjens bovendien in de twaalfde en dertiende eeuw het hoogtepunt van de christelijke beschavingsgeschiedenis. Dit hoogtepunt manifesteert zich volgens Kleijntjens behalve in het kloosteronderwijs met name in de gotische bouwkunst, hoewel hij dit in hoofdstuk 2 niet met zoveel woorden zegt. Dat de christelijke beschaving tijdens de Hoge Middeleeuwen haar bloeitijd bereikt valt vooral op te maken uit de latere hoofdstukken (4 en 5), waarin Kleijntjens zich steevast beklagt over de teloorgang van het onderwijs en de bouwkunst ‘tot ver in de negentiende eeuw’.²¹⁹ In hoofdstuk 4 stelt Kleijntjens bovendien vast dat met de komst van de calvinistische Republiek, de (katholieke) ‘bloeitijd der Middeleeuwen [voorgoed] voorbij is’.²²⁰

²¹⁶ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 3.

²¹⁷ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 7.

²¹⁸ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 28.

²¹⁹ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 132.

²²⁰ *Ibidem*.

De bres met de katholieke middeleeuwen wordt volgens Kleijntjens dan ook geslagen met de opkomst van het protestantisme in hoofdstuk 3. Maar voordat het protestantisme het einde van de katholieke bloeitijd inluidde, had deze gouden periode al wat van haar glans verloren met de komst van de Bourgondiërs aan het einde van hoofdstuk 2. Met de komst van het Bourgondische Huis werd het oude feodale stelsel, waarin de Katholieke Kerk als tweede stand haar eigen speciale plaats had, ingeruild voor de moderne eenheidsstaat waar de vorsten voortaan de dienst uitmaakten. Dat de katholieke beschavingsgeschiedenis aan het einde van de Middeleeuwen begint te stokken met het ontstaan van politieke formaties die zich later tot nationale staten zouden ontwikkelen, heeft te maken dat deze beweging de ‘*Respublica Christiana*-gedachte’ ondermijnde. Kort samengevat komt deze gedachte erop neer dat de Katholieke Kerk, als ‘moeder der beschaving’ de samenbindende factor was binnen de (feodale) samenleving. Maar door de opkomst van de moderne eenheidsstaat werd dit idee ondermijnd doordat regionale vorsten zich ten opzichte van de Kerk begonnen te emanciperen en, als onderdeel van een centralisatiepolitiek, steeds vaker hun voorkeurskandidaten op de belangrijkste kerkelijke posities installeerde.²²¹

Aan het einde van het tweede hoofdstuk lijft Filips de Goede op die manier het bisdom Utrecht in, nadat ‘de laatste verdienstelijke kerkvorst’ in 1423 was overleden. Door zijn bastaardzoon David van Bourgondië, na een lange strijd met de paus en tegen de ‘zin van de bevolking’, tot bisschop te benoemen, werd het voorheen zelfstandige diocees voorgoed onderdeel van de Bourgondische eenheidsstaat. Met de intrede van de Bourgondiërs begint in hoofdstuk 3 het tijdperk van de ‘gecentraliseerde monarchie’, dat tot de ‘scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden’ 160 jaar lang heeft standgehouden.²²² In de volgende paragrafen zal dieper worden op ingegaan op de Opstand, de tragische *agon* die de scheuring van de Bourgondische staat en het definitieve einde van de *Respublica Christiana* heeft veroorzaakt.²²³

²²¹ J. Neville Figgis, ‘*Respublica Christiana*,’ *Transactions of the Royal Historical Society* 5 (1911): 63-88. De Reformatie veroorzaakte de definitieve breuk van de *Respublica Christiana*.

²²² Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 52.

²²³ Figgis, ‘*Respublica Christiana*,’ 63-88.

4.2 Factoren

In deze paragraaf zullen de factoren van de Opstand besproken worden. Voor het uitbreken van de Opstand geeft Kleijntjens drie oorzaken, die hij als volgt opsomt:

1. De afgekeerdheid van Spanjaarden en Nederlanders was uitgegroeid tot een volkerenvijandschap.
2. De Bourgondische Gewesten verdroegen het niet staatkundig gebracht te worden in de positie van een Spaanse provincie.
3. Ofschoon aanvankelijk nog op de achtergrond gebleven ging zich langzamerhand ook het godsdienstig conflict tusschen Calvinisme en Katholicisme.²²⁴

Waar de laatste twee van deze factoren variaties zijn op de constitutionele-en godsdienstkwestie, kent de eerste een nationaal motief. Om goed te begrijpen waarom de Opstand voor de katholieken uiteindelijk een tragische afloop had, is het belangrijk om eerst het nationale motief nader uiteen te zetten.

In de vertelling van Kleijntjens begint dit motief een rol te spelen op het moment dat de Habsburgs-Bourgondische vorst Filips de Schone in 1496 in het huwelijk treed met Johanna, de erfgenaam van Aragon en Castilië, waardoor Spanje en de Nederlanden met elkaar verbonden raakten. Omdat Johanna in 1504 krankzinnig werd vertrok Filips naar de Spaanse koninkrijken om daar voor de regering te gaan zorgen. Volgens Kleijntjens nam Filips toen zijn Nederlandse hovelingen mee die hij begunstigde boven de Spaanse, waardoor hij de ‘jaloerschheid zijner nieuwe onderdanen uitlokte’. Voorafspiegelend op het bewind van Filips II, die zich in Brussel met ‘enkel Spanjaarden’ omringde en de Nederlandse adel opzij schoof, schrijft Kleijntjens daarom: ‘Van den beginnen af aan wisten Nederlanders en Spanjaarden elkaar niet te verdragen.’²²⁵

Tijdens het regime van Filips II wordt het nationale motief verterkt door de grote aanwezigheid van Spaanse soldaten in de Nederlanden, een ‘ernstige fout van de regeering’ in de woorden van Kleijntjens, want:

²²⁴ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 78. Kleijntjens volgt hier overigens Nuyens na die in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw* (1870) precies dezelfde oorzaken schetst. Ook voor Nuyens was de Reformatie de belangrijkste factor voor de Opstand, vooral in negatieve zin. Zie: Van der Zeijden, *Nuyens*, 218-219.

²²⁵ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 62, 75.

De Spaansche garnizoenen waren de plaag van de stad en land door hun uittartende bruutheid. In hun hoogmoed behandelde de Spaansche beroepssoldaten de Nederlanden als veroverde gewesten. [W]as het wonder dat de bevolking den Spanjaard verfoeien ging en het gezag wantrouwen?²²⁶

De constitutionele kwestie (oorzaak 2) plaatst Kleijntjens in het verlengde van het nationale motief. Verzet tegen de ‘landsheerlijke soevereiniteit’ om de zelfstandigheid van de gewesten te behouden, was volgens de katholieke leerboekschrijver immers een ‘nationaal verschijnsel door de geheele Bourgondische monarchie’.²²⁷ Filips II zet de Bourgondische centralisatiepolitiek echter nog met grotere geestdrift voort, omdat hij, mede vanwege zijn absolutistische streven, de autonomie van de Bourgondische Gewesten niet kon verdragen, ‘al moest hij deze eerbiedigen’.²²⁸

In zijn behandeling van de constitutionele kwestie besteed Kleijntjens bovendien veel aandacht aan de herindeling van de Nederlandse kerkprovincie. Vanuit de Bourgondische vorsten bestonden er al langer plannen om drie aartsdiocesen in de Nederlanden te vestigen (Mechelen, Kamerijk en Utrecht), waaronder weer 15 bisdommen werden ingedeeld. Deze herindeling kwam in 1559, de woorden van Kleijntjens, ‘eindelijk’ tot stand, want:

[Het] doel van deze reorganisatie was goed. Scherper toezicht, versterking van het godsdienstig leven, het tegengaan van de Hervorming, dat alles lag in lijn der regeering.²²⁹

Toch leidt de herindeling van de Nederlandse kerkprovincie volgens Kleijntjens tot constitutioneel verzet, omdat Filips er ‘politieke bedoelingen’ mee had en ‘deze bedierf de zaak’.²³⁰ Kleijntjens schrijft:

[Filips] was feitelijk de benoeming der bisschoppen overgelaten, hij dacht deze bevoegdheid te gebruiken om geestelijken voor het hoge ambt aan te wijzen, die op de hand van de regeering zouden zijn, want de bisschoppen hadden zitting in de Gewestelijke Staten. Men heeft deze heimelijke berekening hier ten lande onmiddellijk doorzien.²³¹

²²⁶ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 75-76.

²²⁷ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 60-61. Dit is overigens de eerste keer dat Kleijntjens in zijn leerboek het woord ‘natie’ of een aanverwante term gebruikt.

²²⁸ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 75.

²²⁹ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 79.

²³⁰ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 79.

²³¹ *Ibidem*.

Omdat de reorganisatie van de Bourgondische kerkprovincie de macht van Filips ten koste van de hoge adel deed uitbreiden, groeide onder de Nederlandse edelen het verzet tegen de centralisatiepolitiek van de Spaanse vorst.

In de vertelling van Kleijntjens wordt het ongenoegen over het bewind van Filips onder de Nederlandse adel verder uitvergroot, nadat omstreeks 1565 de godsdienstkwestie een prominentere rol begint te spelen. Volgens Kleijntjens stonden de Nederlandse edelen vrij onverschillig tegenover ‘den godsdienst’, zolang het Katholicisme zelf niet ‘beleedigd werd’.²³² Filips stond echter een strikte handhaving van de zogeheten ‘ketterplakkaten’ voor, wat inhield dat op ketterij de doodstraf stond. Om Filips te bewegen om de kettervervolging te ‘verzachten’ en om zelf een ‘grootere deelneming’ in de landsregering te krijgen, boden zo’n 400 edelen op 5 april 1566 een smeekschrift aan. Veel effect op het regeringsbeleid had dit ‘Smeekschrift der Edelen’ volgens Kleijntjens echter niet, want nog voordat Filips een besluit kon nemen om de toestand te verbeteren, waren de gereformeerden, gesterkt door het optreden van de edelen, ‘stoutmoedig’ geworden en kwamen ze openlijk in opstand tegen de Spaanse vorst.²³³

Door het optreden van de gereformeerden in 1566 (Beeldenstorm) en 1567 (gewapende opstand bij Austruweel), mondt het aanvankelijk nationale en constitutionele verzet volgens Kleijntjens uit tot een conflict tussen ‘Calvinisme en Katholicisme’ (oorzaak 3). De uitkomst van deze ‘godsdienstoorlog’ zou uiteindelijk tragische gevolgen hebben voor de Nederlandse katholieken. In de volgende paragraaf zal hier dieper op in worden gegaan.

4.3 Actoren

De tragedie begint met de zending van Alva, ‘den IJzeren Hertog’ over wie Kleijntjens verder niet veel meer schrijft dan dat hij een ‘getrouwen dienaar’ van Filips II was. Met de zending van Alva is het ‘voorspel’ volgens de katholieke leerboekschrijver ‘afgelopen’, en nam het ‘treurspel een aanvang’.²³⁴

Op de komst van Alva volgt in het narratief van Kleijntjens de ‘Veldtocht van 1568’, de gebeurtenis waarmee de ‘Tachtigjarige Oorlog’ begint. Op de mislukte Veldtocht van 1568 volgt in de vertelling van Kleijntjens meteen de inname van Den Briel in 1572 door de gereformeerde Watergeuzen. Het ‘toevallige succes’ van deze inname gaf volgens Kleijntjens het startsein voor een meer ‘algemeen opstand’ in Holland en Zeeland, die ‘diepingrijpende’ gevolgen had voor de Noord-Nederlandse katholieken. Kleijntjens somt de gevolgen op:

²³² Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 81.

²³³ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 81-83.

²³⁴ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 83.

1. deze April-revolutie is het begin geworden van de afscheiding der beide gewesten, de eerste bres in het zeventiendelig geheel der Bourgondische monarchie;
2. de Calvinisten hadden er van stonde af aan de leiding in handen, sedert krijgt de opstand tegen Spanje veel meer het karakter van een godsdienstoorlog.²³⁵

Na de ‘April-revolutie’ volgt in 1572 de Eerste Vrije Statenvergadering, Tijdens deze vergadering besloten de Hollandse steden niet alleen tot samenwerking tegen het Spaanse gezag, maar ook dat zowel katholieken als protestanten in Holland vrijelijk hun geloof konden belijden. Maar aan deze ‘belofte van godsdienstvrijheid voor de katholieken’ werd volgens Kleijntjens niet gehouden, omdat een ‘schurk als Lumey’, een calvinistische scherpslijper en leider van de Watergeuzen, een dergelijke afspraak niet was toevertrouwd. Over Lumey schrijft Kleijntjens:

Berucht is hij om zijn godsdiensthaat. Hij maakte zich schuldig aan an afschuwelijke wreedheden tegen de katholieken, een waar schrikbewind.²³⁶

Lumey, die tijdens de Statenvergadering van 1572 was benoemd tot ‘luitenant van den Prins in het zuiderkwartier’, werd vanwege zijn optreden tegen de katholieken uiteindelijk door Oranje ontslagen, maar dit was volgens Kleijntjens slechts een doekje voor het bloeden, want:

Overall in Holland en Zeeland werden priesters en kloosterlingen opgespoord en mishandeld. [D]e katholieken werden behandeld als overwonnelingen, al hadden zij niet minder meegewerkt tot verzet tegen Alva.²³⁷

Vooraf in de laatste zin van bovenstaand fragment tekent zich de katholieke tragedie af: de katholieken werden omwille van hun geloof behandeld als ‘overwonnelingen’, terwijl velen van hen uit nationale en staatkundige motieven net zo goed hadden deelgenomen aan de opstand tegen het Spaanse gezag. Door het optreden van de calvinisten verwordt het aanvankelijke nationale en constitutionele verzet (oorzaak 1 en 2) tegen Filips II, uiteindelijk een godsdienstoorlog tegen het katholicisme (oorzaak 3). Aan het einde schrijft van paragraaf 11 (getiteld: Alva, 1568-1573), schrijft Kleijntjens daarom, bij wijze van conclusie:

²³⁵ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 85

²³⁶ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 87.

²³⁷ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 88.

Het Calvinisme [...] maakte van de gelegenheid gebruik en nam de leiding der beweging in handen. De Opstand werd [...] een godsdienstoorlog.²³⁸

Het optreden van de gereformeerden veroorzaakt leidt in 1579 tot een scheuring van de Bourgondische Nederlanden langs religieuze lijnen.²³⁹ De scheiding van de Nederlanden in een protestants en katholieken deel vormt, net als in het liberale narratief van Japikse, de initiële situatie voor de verlating van Filips II.

4.4 *Plakkaat van Verlatinghe*

Het *Plakkaat van Verlatinghe* wordt door Kleijntjens behandeld in hoofdstuk 3, paragraaf 14. Deze paragraaf heeft de volgende titel meegekregen: ‘Het einde van de Bourgondische Monarchie.’ Opvallend aan het narratief van Kleijntjens is dat hij met deze paragraaf zijn derde hoofdstuk afsluit. Gereformeerden en liberale leerboekschrijvers behandelen de Opstand immers steeds als één geheel. De reden daarvoor kan gezocht worden in het gegeven dat na 1588 de onafhankelijke Republiek der Vereenigde Nederlanden gestalte kreeg, nadat de toestand in het Noorden in het voordeel van de opstandelingen was gekeerd; maar ook in het feit dat vanaf 1583 de katholieke godsdienst in geheel de Republiek verboden werd. Maar voordat er met het ontstaan van de protestantse Republiek een nieuw tijdperk in de Nederlandse geschiedenis aanbreekt, moest Filips II nog officieel verlaten worden.²⁴⁰

De aanleiding voor de verlating vormt in het narratief van Kleijntjens de ban op Oranje:

Het antwoord op de vogelvrijverklaring van Oranje werd gegeven in de vergadering van de Staten-Generaal te 's-Gravenhage, 24 juli 1581. Daar heeft men de erkenning van diens soevereiniteit opgezegd.²⁴¹

Met het opzeggen van Filips soevereiniteit is de scheuring van de Nederlanden in een rooms en protestants deel, als gevolg van de godsdienstoorlog tegen de katholieken (oorzaak 3), compleet. Kleijntjens schrijft:

²³⁸ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 88.

²³⁹ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 97.

²⁴⁰ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 98.

²⁴¹ *Ibidem*.

De afscheiding tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, reeds begonnen door de Unies van Atrecht en Utrecht, is voltooid tot de algehele splitsing van de Bourgondische Monarchie. Het voornaamste motief was dit, dat de calvinisten van een katholieke soeverein niet gediend waren.²⁴²

In de daaropvolgende alinea's gaat Kleijntjens nog dieper in op het verband tussen de verlating van Filips en het protestantisme. Hij schrijft:

Er is een zeer nauw verband tusschen de afzwering van Filips en het katholicisme. [I]n Utrecht werd de katholieke godsdienstoefening bij plakkaat verboden, 1581. [D]e staten van Holland benieuwden, op aandrang der gereformeerde predikanten, de schorsing van den katholieke eredienst in 1581. [V]oortaan [gold] de gereformeerde eredienst als de godsdienst van de Unie. [D]e uitoefening van den Roomschen godsdienst [werd] op eenparigen voet werd verboden.²⁴³

Omdat na de verlating van Filips de katholieke godsdienst overal in het Noorden bij wet verboden werd, bezegelde het *Plakkaat van Verlatinghe* in het narratief van Kleijntjens zodoende het tragische lot van de Noord-Nederlandse katholieken.

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Kleijntjens, *Beknopt leerboek*, 99-100.

4.5 Conclusie

Aan het begin van dit hoofdstuk is de volgende deelvraag aan de orde gesteld:

Hoe is het Plakkaat van Verlatinghe geconfigureerd in een katholiek historisch narratief, gelet op een tragische plotstructuur.

Om deze vraag te beantwoorden is het *Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis* van J. Kleijntjens S.J. en dr. H.F.M. Huijbers aan een nadere analyse onderworpen. Uit deze analyse blijkt dat Kleijntjens het *Plakkaat* configureert in een tragisch plot, waarin de verlating van Filips II een sleutelpositie inneemt. Na de ‘afzweering’ worden de katholieken definitief op sociaal-maatschappelijk, religieus en nationaal-cultureel vlak buiten de Noord-Nederlandse staat geplaatst, die als gevolg van de Opstand was ontstaan. De opstand tegen Filips II vormt in het narratief van Kleijntjens zodoende de tragische agon – de historische gebeurtenis die tot achteruitgang, verval en marginalisatie van het katholieke volksdeel heeft geleid.

Op basis van de tragische agon kunnen er in het narratief van Kleijntjens grofweg drie verschillende delen worden onderscheiden. In het eerste deel (hoofdstuk 1 t/m 3) verteld Kleijntjens een katholieke beschavingsgeschiedenis die in de Hoge Middeleeuwen haar hoogtepunt bereikt. Deze beschavingsgeschiedenis stopt met de opkomst van de eenheidsstaat aan het einde van de Middeleeuwen. De opkomst van de eenheidsstaat ondermijnde immers de ‘*Respublica Christiana*’-gedachte, de idee dat de Katholieke Kerk als ‘moeder der beschaving’ de samenbindende factor van de samenleving was. Waar de opkomende eenheidsstaat deze gedachte slechts ondermijnde, maakte de opkomst van de protestantse Reformatie in hoofdstuk 3 een einde aan de katholieke eenheid. De dageraad van het protestantisme is het begin van de katholieke tragedie.

In hoofdstuk 3 komt het ook tot een conflict met Filips II. Dit conflict kende volgens Kleijntjens aanvankelijk nationale en constitutionele *factoren*, maar groeide gaandeweg uit tot een godsdienstoorlog tegen de katholieken. Daarmee nam de Opstand voor de katholieken een tragische wending, omdat zij vanuit nationale en constitutionele overwegingen eveneens zich hadden verzet tegen Filips II. Maar omdat de gereformeerden na 1568 het momentum grepen in Holland en Zeeland, kreeg de *factor* godsdienst de overhand en werden de katholieken door hen behandeld als ‘overwonnelingen’. Het optreden van de gereformeerden *actoren* leidt vervolgens tot een scheuring van de Nederland in een gereformeerd deel in het Noorden en katholiek deel in het Zuiden. Deze breuk in de Nederlanden wordt volgens Kleijntjens voltooid, wanneer de gereformeerden in het Noorden Filips II in 1581 om *godsdienstige* redenen verlaten. Met het *Plakkaat* werd daarmee het tragische lot van de Noord-Nederlandse katholieken bezegeld en is het eerste deel ten einde.

Direct na de verlating breekt er in de vertelling van Kleijntjens namelijk het vierde hoofdstuk aan. Dit hoofdstuk kan als het begin van het tweede deel worden beschouwd. In het tweede deel worden min of meer de consequenties van de roomse tragedie behandeld, waaronder: de maatschappelijke en religieuze achterstelling van katholieken alsook het einde van de bloeitijd der middeleeuwen, de achteruitgang van de bouwkunde, het onderwijs, de scholastieke wetenschap, kortom: de verloren eenheid van Kerk en cultuur. Dit deel eindigt met de katholieke emancipatie in de tweede helft van de negentiende eeuw (hoofdstuk 9).

Het derde en laatste deel van Kleijntjens vertelling behandelt de sociale, religieuze en politieke emancipatie van de katholieken. Dit deel wordt bekroond met het ‘zegevieren van de Democratie’ in hoofdstuk 10, wanneer de katholieken een verkiezingsoverwinning behalen en hun tragische lot enigszins te boven komen.

Zo bezien is het *Plakkaat* geconfigureerd in een katholiek narratief van opkomst, tragedie en de hoop op herstel.

5. Conclusie

In de afgelopen jaren heeft het *Plakkaat van Verlatinghe* zich mogen verheugen op een hernieuwde publieke belangstelling. Dit document uit 1581 is door een aantal pleitbezorgers naar voren geschoven als het ‘geboortepapier van Nederland’ en de Nederlandse onafhankelijkheidsverklaring. Ook heeft het *Plakkaat* een vooraanstaande plek gekregen in de recent herziene Canon van Nederland. De huidige belangstelling en canonieke status van het *Plakkaat* vormde de aanleiding om in deze scriptie onderzoek te doen naar de weergave van dit document in geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs, die ten tijde van ‘de verzuiling’ (1920-1965) in gebruik waren.

Voor deze onderzoeksperiode is mede gekozen vanwege een aantal beweringen van de Leidse historicus Geerten Waling. In zijn boekje *Geboortepapieren van Nederland* (2014) deed Waling de uitspraak dat de Opstand in wezen een revolutie was, een ‘grootste strijd voor vrijheid en zelfbeschikking’, maar dat er onder invloed van de verzuiling voor lange tijd een sentiment heeft geheerst om dit ‘onmiskerbare feit’ te ontkennen. Ten tijde van de verzuiling zou het ‘verhaal over de Opstand’ daarentegen steeds als raamwerk hebben gediend die per zuil anders werd ingekleurd, waardoor een meer algemeen beeld van de Nederlandse geschiedenis in zijn geheel ontbrak en het *Plakkaat* nooit de status van onafhankelijkheidsverklaring of geboortepapier heeft gekregen.

Om de uitspraken van Waling in perspectief te plaatsen is er in deze scriptie onderzoek verricht naar verzuilde historische narratieven over het *Plakkaat van Verlatinghe* in geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs. Deze studie naar historische narratieven over het *Plakkaat*, diende tevens als venster op de verschillen tussen liberaal, gereformeerd en rooms-katholiek geschiedenisonderwijs. De resultaten van dit onderzoek zullen in de komende paragrafen worden gepresenteerd. Eerst zal de hoofdvraag van deze scriptie worden beantwoord. Vervolgens zal op basis daarvan de beweringen van Waling in historisch perspectief geplaatst worden. Daarop volgt een reflectie op het theoretische kader van deze scriptie. Tot slot zullen er mogelijkheden voor verder onderzoek worden aangedragen.

5.1 Historische narratieven over het Plakkaat

De hoofdvraag van deze scriptie was als volgt:

Welke historische narratieven over het Plakkaat van Verlatinghe zijn er te identificeren in geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs, gedurende de periode 1920-1965?

Om deze vraag te beantwoorden is er per zuilgemeenschap (liberaal, gereformeerd en katholiek) steeds één geschiedenisleerboek geselecteerd. Vervolgens is onderzocht hoe het narratief over het *Plakkaat* is geconfigureerd binnen de overkoepelende plotstructuur van het desbetreffende leerboek. Op grond van deze analyse kunnen er in de geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder voortgezet onderwijs drie verschillende historische narratieven over het *Plakkaat van Verlatinghe* worden geïdentificeerd: (1) een komisch-liberaal narratief, (2) een romantisch-gereformeerd narratief en (3) een tragisch-katholiek narratief.

In het komisch-liberale narratief van N. Japikse is het *Plakkaat* geconfigureerd in een bewogen maar geleidelijke ontwikkelingsgang tot nationale eenheid. Het actuele heden – de negentiende-eeuwse natiestaat – vormt het voorlopige hoogtepunt van deze geschiedenis. In het liberale narratief doen zich in elk hoofdstuk nieuwe ontwikkelingen voor die de staatkundige en nationale eenwording van Nederland steeds een stap verder brengen, waaronder de opkomst van de burgerlijke vrijheid, het nationalisme en de Reformatie. Deze ontwikkelingen op constitutioneel, nationaal en godsdienstig vlak resulteren in de opstand tegen de Spaanse Filips II. De godsdienstige, constitutionele en nationale factoren die aan de basis lagen van de Opstand, komen bij Japikse ook terug in zijn vertelling over het *Plakkaat*. In zijn narratief vormt de komst van Anjou als landsheer de directe aanleiding voor de verlating van Filips II, maar de oude privileges in combinatie met de nieuwe gereformeerde staatsleer legitimeerde deze historische stap. Door aan beide factoren gewicht toe te kennen plaatst Japikse het *Plakkaat* niet alleen in een komische ontwikkelingsgeschiedenis, maar ook in een 'bovenpartijdig' liberaal narratief.

Het liberale zelfbeeld van een groep die boven de partijen staat, komt ook op een andere manier terug in Japikses narratief over het *Plakkaat* (en Oranje). De verlating is volgens Japikse het gevolg van een tragikomische gebeurtenis: de gegroeide partijschappen tussen gereformeerden en katholieken. Mede vanwege de tweedeling tussen katholieken en gereformeerden ontbrak het volgens Japikse aan voldoende nationale eensgezindheid om zelfstandig de strijd tegen Spanje voort te kunnen zetten, waardoor de hulp van Anjou moest worden ingeroepen. Het liberale karakter van Japikses narratief toont zich echter met name in zijn portret van de Prins. In navolging van Fruin,

schildert Japikse Oranje af als de bovenpartijdige belichaming van de nationaal-liberale eenheidsgedachte. Op die manier vormt Oranje niet alleen de antithese van de universalistische ambities van Filips II, maar ook de komische synthese tussen de gereformeerden en katholieken.

Het ‘bovenpartijdige’ en verzoenende karakter van het liberale narratief wordt met name zichtbaar als we deze tegenover de romantische-gereformeerde en tragisch-katholieke narratieven plaatsen. Beiden vertellen de gebeurtenissen van de Opstand vanuit een meer ‘partijdig’ perspectief. In de romantisch-gereformeerde narratief van J.E. van Buuren is het *Plakkaat* bijvoorbeeld geconfigureerd in een orthodox-protestantse heilsgeschiedenis waarin het Nederlandsche volk, de uitverkoren *dramatis personae*, zich na een ommekeer in het geestelijke leven (de Reformatie) ontworsteld aan de priesterheerschappij van de Katholieke Kerk, om vervolgens onder aanvoering van Oranje – de Nederlandse Mozes – in opstand te komen tegen de katholieke landsheer Filips II. De opstand tegen de Spaanse koning wordt in het romantisch-gereformeerde narratief opgevat als een door God (het Goede) geleide strijd. Een consequentie van deze strijd is de verlating van Filips II als landsheer. In het narratief van Van Buuren vormt de komst van Anjou weliswaar de directe aanleiding voor het *Plakkaat*, maar de godsdienst zou de enig geldende reden voor de verlating zijn geweest.

Ook in het tragisch-katholieke narratief van J. Kleijntjens vormt de godsdienstkwestie de oorzaak van de verlating van Filips II, maar anders dan bij de gereformeerden niet in positieve zin. Want waar het ‘Nederlandsche volk’ in het gereformeerde narratief met het *Plakkaat* een belangrijke stap zette in haar ontwikkeling tot ‘Israël van het Noorden’, betekende de verlating van Filips II voor het roomse deel een verlies aan rechten, eeuwenlange maatschappelijke uitsluiting en marginalisatie, en het definitieve einde van de katholieke bloeitijd der Middeleeuwen. Het *Plakkaat* bezegelde daarmee het tragische lot van de Nederlandse katholieken. Het katholieke zelfbeeld van een gemeenschap die eeuwenlang om godsdienstige redenen is achtergesteld en uitgesloten, zien we verder terug in de laatste hoofdstukken van Kleijntjens’ leerboek. Aan het einde van zijn narratief emancipeert het katholieke volksdeel met het ‘zegevierende van de Democratie’ van haar eeuwenlange achterstelling, waardoor er weer hoop op herstel van de oude katholieke bloeitijd gloort.

5.2 Het verhaal over de Opstand en de verzuiling

Met het identificeren van een komisch-liberaal, romantisch-gereformeerd en tragisch-katholiek narratief in geschiedenisleerboeken voor het openbaar en bijzonder onderwijs, kan worden geconcludeerd dat elke zuilgemeenschap de vaderlandse geschiedenis verschillend verteld. De bewering van Waling dat het ‘verhaal over de Opstand tijdens de verzuiling steeds als raamwerk

zou hebben gediend die per zuil anders werd ingekleurd, kan op grond van dit onderzoek worden bevestigd: elke zuilgemeenschap prefigureerde de gebeurtenissen van de Tachtigjarige Oorlog tenslotte in een andere plotstructuur. De bewering dat het *Plakkaat* vanwege een gebrek aan eensgezindheid nooit de status van nationaal geboortepapier heeft gekregen, valt op basis van dit onderzoek echter niet te bewijzen.

Wel komt uit deze scriptie naar voren dat de liberalen, katholieken en gereformeerden ten tijde van de verzuiling uit sociaal-maatschappelijke en ideologische motieven, een ander narratief over de verlating van Filips II vertelden. De uitspraak van Waling dat de Opstand in wezen een strijd voor vrijheid en zelfbeschikking was maar dat er vanwege de ‘verzuiling’ lange tijd een sentiment heeft geheerst om dit ‘onmiskerbare feit’ te ontkennen, doet daarom geen recht aan met name het tragisch-katholieke en romantisch-gereformeerde narratief; elke historisch vertelling is tenslotte een sociale constructie. Een historisch narratief kan daarom nooit een ‘onmiskenaar feit’ zijn, aangezien ze de gebeurtenissen volgens Assman stevast belichten vanuit het gezichtspunt van een bepaalde gemeenschap en daarmee in potentie andere groepen met andere ‘feiten’ buitensluiten. Voorbeelden hiervan zijn bijvoorbeeld het romantisch-gereformeerde narratief, waarin de Opstand wordt opgevat als een door God geleide strijd tegen het pausdom en het tragisch-katholieke narratief, waarin de Opstand weer wordt opgevat als tragische verlopen godsdienstoorlog tegen het katholicisme. Deze narratieven verhalen over dezelfde historische gebeurtenissen, maar bieden op grond van historische, sociaal-maatschappelijke en religieus-ideologische overwegingen een ander perspectief op het vaderlandse verleden.

5.3 Theorie en implicaties

Om onderzoek te doen naar deze verschillende perspectieven op het nationale verdelen is er aan het begin van deze scriptie een theoretisch kader opgesteld. Dit kader was ruim opgezet omdat de concepten en theorieën die in deze scriptie zijn gebruikt – natie, zuil en narratief – nog maar zelden bij elkaar zijn gebracht. In dit onderdeel zullen de resultaten van deze scriptie worden afgezet tegen het theoretische kader.

In deze studie is een natie in navolging van Anderson opgevat als een territoriaal begrensde en verbeelde politieke gemeenschap. Om een voorstelling van de natie als gemeenschap te kunnen maken, is volgens Anderson onder meer een besef van een gedeeld verleden noodzakelijk. Met de opkomst van de geschiedwetenschap halverwege de negentiende eeuw – en in het kielzog daarvan het historisch onderwijs –, ontplooidde zich het nationale narratief. Een nationaal narratief kan worden opgevat als een geschiedbeeld van de natie als territoriaal begrensde en politieke gemeenschap. De sociaal-constructivistische benadering van Anderson is in deze scriptie ook

toegepast op de verzuiling. Ook zuilen kunnen worden opgevat als een verbeelde politieke gemeenschap, maar dan binnen het nationale kader. Deze ‘zuilgemeenschappen’ beschikten allemaal over een zuilspecifiek nationaal narratief. Deze uitbreiding heeft twee interessante resultaten opgeleverd: (1) alle onderzochte zuilgemeenschappen verbeelden de Nederlandse natie op grond van morele en ideologische overtuigingen en sociaal-maatschappelijke positie op andere wijze; (2) maar tegelijk maken ze wel allemaal een gelijksoortige voorstelling van Nederland als soevereine en territoriaal begrensde politieke gemeenschap met een *gedeeld* nationaal verleden.

Deze constatering is interessant voor zowel het historische onderzoek naar de verzuiling en het nationalisme. Meerdere historici hebben er op gewezen dat zuil-en natievorming in Nederland twee loten aan dezelfde stam waren. Dit dubbele proces komt ook naar voren in de verschillende nationale geschiedenissen die op openbare en bijzondere scholen onderwezen werden. De desbetreffende zuilgemeenschappen vertellen de vaderlandse geschiedenis weliswaar vanuit het perspectief van hun gemeenschap, maar tegelijk presenteren ze ook een meer ‘algemeen beeld’ van Nederlandse geschiedenis waarin steeds dezelfde historische gebeurtenissen (abdicatie Karel V, de Opstand, het *Plakkaat van Verlatinghe*) plaatsvinden en dezelfde partijen (Oranje, katholieken en protestanten) een rol vervullen. Hoewel dit niet volledig te bewijzen valt, kan men daarom wel stellen dat de onderzochte geschiedenisleerboeken het identificatieproces met zowel de Nederlandse natie als de eigen zuil verruimde. Een studie naar verzuilde narratieven in geschiedenisleerboeken levert tegelijk ook een bijdrage aan de sociaal-constructivistische nationalisme theorie van Anderson. De onderzochte zuilgemeenschappen – liberalen, gereformeerden, katholieken – vertelden immers op grond van ideologische overtuigingen en sociaal-maatschappelijke positie allemaal een ander verhaal over de Nederlandse geschiedenis. De wijze waarop de natie wordt verbeeldt, zo kan worden betoogd, is zodoende afhankelijk van het religieus-ideologische en sociale perspectief dat men inneemt.

Om deze verzuilde perspectieven op het vaderlandse verleden te analyseren is in deze scriptie de theorie van White toegepast op geschiedenisleerboeken voor het voortgezet onderwijs. Zijn indeling van vier historische plotstructuren (romance, komedie, tragedie en satire) is voor deze scriptie een nuttig ideaaltipe gebleken om de verschillen tussen liberale, gereformeerde en katholieke geschiedschrijving te analyseren; want juist door de plotstructuren in de leerboeken te onderzoeken, kwamen ook de ideologische of sociaal-maatschappelijke verschillen tussen de zuilgemeenschappen naar voren. De theorie van White is daarmee in potentie bruikbaar voor verder onderzoek naar de institutionele aspecten (onderwijs, media) van de verzuiling, omdat in de plot van een verzuild narratief zich het culturele en maatschappelijke zelfverstaan van een zuilgemeenschap toont. Omdat narratieven volgens Assman bovendien een verbindende en socialiserende werking hebben, is een studie naar verzuilde narratieven binnen het onderwijs (maar

mogelijk ook media) bovendien een behulpzame methode om te onderzoeken hoe (zuil)gemeenschappen op institutioneel vlak gevormd en bijeengehouden worden.

Een dergelijke studie viel buiten de reikwijdte van deze scriptie. De focus lag immers eerst en vooral op het identificeren van historische narratieven over het *Plakkaat van Verlatinghe* in geschiedenislerboeken. Maar de resultaten van deze scriptie kunnen wel gebruikt worden voor een vervolgstudie naar de institutionele en historiografische aspecten van zowel zuil-als natievorming. In de volgende paragraaf zullen daarom nog enkele mogelijkheden voor vervolgonderzoek worden aangedragen.

5.4 Vervolgonderzoek

Op basis van dit onderzoek zijn er twee sporen voor verdere studie aan te dragen. Het eerste spoor is historiografisch. Om een beter beeld te krijgen van de negentiende-eeuwse verzuilde geschiedschrijving zouden de per zuilgemeenschap de belangrijkste historische publicaties aan een narratieve analyse onderworpen kunnen worden. Een dergelijke studie kan de inzichten van deze scriptie niet alleen weerleggen of onderschrijven, maar ook het tweede onderzoeksspoor dienen. Dit spoor is institutioneel of onderwijshistorisch. Op institutioneel niveau kan bijvoorbeeld onderzocht worden hoe de nationale narratieven in de geschiedenislerboeken corresponderen met de sociaal-pedagogische vormingsidealen van de desbetreffende zuilgemeenschappen. Deze vormingsidealen dienen dan in nauwe samenhang onderzocht te worden met hun maatschappelijke, ideologische en historische context te worden, alsmede de andere ‘levensbeschouwelijke’ vakken zoals godsdienst, kerk-en zendingsgeschiedenis en aardrijkskunde binnen een bepaalde schoolcultuur. Zo’n onderzoek kan in potentie inzicht bieden in de wijze waarop leerlingen op sociaal, moreel en esthetisch vlak werden opgevoed als lid van een zuil-, nationale-en wereldgemeenschap.

Los van het onderzoek naar zuil-en natievorming biedt de methode van deze scriptie ook een nieuw perspectief voor het (inter)nationale leerboekonderzoek. De narratieve analyse kan mogelijk ook worden toegepast op hedendaagse geschiedenismethodes. Door de narratieve structuur van hedendaagse leerboeken te analyseren, zouden we een verscherpt beeld kunnen krijgen van de onderliggende normen, waarden en denkbeelden binnen het huidige geschiedenisonderwijs.

6. Bibliografie

6.1 Beleidstukken

‘Brief regering; Tentoonstellen Plakkaat van Verlatinghe, Unie van Utrecht en Apologie van Willem van Oranje - Nieuwe visie cultuurbeleid - Parlementaire monitor’. Geraadpleegd 22 december 2021. <https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j9vvij5epmj1ey0/vladeazdljyz>.

6.2. Krantenartikelen

Kuyper, Abraham. ‘Patria.’ *De Standaard*, 27 maart, 1915.

6.3 Leerboeken en leerplannen

Algra, H. en H.H. Broekstra. *Gestalte en tijden deel II*. Groningen: Noordhoff N.V., 1950.

Boer, M.G. de. *Beknopt leerboek der geschiedenis van het vaderland*. 14e dr. Leiden: A.W.

Sijthoff, 1942.

Buuren, J.E. van. *Leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*. Wageningen: Gebr.

Zomer & Keuning, 1915.

Buuren, J.E. van *Kort overzicht van de geschiedenis der historiebeschrijving van ons volk, benevens jaartallen en feiten, behoorende bij het leerboek der geschiedenis van het Nederlandsche volk*. Groningen: J.B Wolters, 1916.

Buuren, J.E. van en O.L. Veerman. *Leesboek over de geschiedenis van ons vaderland. Voor onze christelijke scholen.* 's-Gravenhage: N.V. Joh. Ykema's Uitgeverij, 1922.

Japikse, N. *Leerboek der Nederlandsche geschiedenis.* Groningen: J.B. Wolters U.M., 1910.

Kleijntjens S.J., J. en H.F.M. Huijbers, *Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis.* Leiden: H.J. Dieben, z.d.

Lankamp, H. *Leerplan voor scholen met den Bijbel, IIA (Geschiedenis des vaderlands).* 4e dr. Groningen: P. Noordhoff, z.d.

Pik, J.W. *Leerboek der vaderlandsche geschiedenis.* 3e dr. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink, 1928.

6.4 Literatuurlijst

Amsing, Hilda. *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920: Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs.* Groningen: Eburon, 2002.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* 4de dr. London: Verso, 2016.

Assman, Aleida. 'Geschiedenis, herinneren en vergeten'. *Nexus* 88, 2021.

Assman, Jan en John Czaplicka. 'Memory and Cultural Identity'. *New German Critique* 22, no. 65 (1995): 125-133.

Augustinus, Aurelius. *De civitate Dei / De stad van God.* Vert. door Chris Dijkhuis. Berne: Berne Media, 2022.

Barten, J. S.J. 'Jean Chrétien Joseph Kleijntjens (Maastricht, 3 Maart 1876 - 's-Gravenhage, 10 november 1950)'. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde (1950-1951)*: 127-130.

Barton, Keith C. en Linda S. Levstik. *Teaching History for the Common Good.* Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers: 2004.

- Berg, Dirkjan van den . ‘De koloniale geschiedenis in schoolboeken. Een narratieve deconstructieve analyse van de koloniale geschiedenis in *Wereld in Wording en Sprekend Verleden* tussen 1950 en 2012’. Masterscriptie, Radboud Universiteit Nijmegen, 2013.
- Berkelbach, J.W. van der Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse staat*. Amsterdam: J.W. Meulenhoff, 1946.
- Blanning, T.C.W. *The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1600-1789*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Blok, P.J. *Geschiedenis van het Nederlandsche volk. Deel I*. Leiden: A.W. Sijthoff, 1923, 3e herzdruk.
- Blom, J.C.H. ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten’. In *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, red. J.C.H. Blom en J. Talmsa, 203-236. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.
- Blom, J.H.C, en J. Talsma, red. *De Verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.
- Braster, J.F.A. *Schoolstruggle, pillarization and the choice of public and private schools in the Netherlands*. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1990.
- Coopmans, J. P. A. ‘Het Plakkaat van Verlatinge (1581) En de Declaration of Independence (1776)’. *BMGN - Low Countries Historical Review* 98, nr. 4 (1 januari 1983): 540–67.
- Carrier, Peter ‘The Nation, Nationhood, and Nationalism in Textbook Research’. In *Palgrave Handbook of Textbook Studies*, Eckhardt Fuchs en Annekatrin Bock, red., 181-199. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2018.

- Dam, Peter van. *Een calvinistisch land. Religie in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- Dam, Peter van. *Staat van verzuiling. Over een Nederlandse mythe*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2011.
- De Dijn, Annelien. *Vrijheid. Een woelige geschiedenis*. Vert. door Fred Hendriks. Amsterdam: Alfabet Uitgevers, 2021.
- Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg. *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2006.
- Figgis, J. Neville. 'Respublica Christiana.' *Transactions of the Royal Historical Society* 5 (1911): 63-88.
- Fuchs, Eckhardt, en Annekatarin Bock. 'Introduction'. In *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*, onder redactie van Eckhardt Fuchs en Annekatarin Bock, 1–11. Palgrave Macmillan, 2018.
- Fukuyama, Francis. *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*. Vert. door Anna Kapteyns-Bacuna, Annelies Konijnenbelt en Barbara de Lange. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1992.
- Gat, Azar, en Alexander Yakobsen. *Nations. The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. 2de dr. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Gellner, E. *Nations and nationalism*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
- Ghonem-Woets, Karen. *Boeken voor de katholieke jeugd. Verzuiling en ontzuiling in de geschiedenis van Zwijssen en Malmberg*. Walburg Pers: Zutphen, 2011.

Gravemeijer, Henricus Eskellhof. *Leesboek over de gereformeerde geloofsleer*. Utrecht: H. ten Hove, z.d.

Grever, Maria, en Tina Van der Vlies. 'Why National Narratives Are Perpetuated: A Literature Review on New Insights from History Textbook Research'. *London Review of Education* 15, nr. 2 (1 juli 2017): 286–301.

Grever, Maria. 'Nationale identiteit en historisch besef. De risico's van een canon in de postmoderne samenleving,' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 120, no. 2 (2006): 128-153.

Grever, Maria, E. Jonker, Kees Ribbens, Siep Stuurman, red. *Controverses rond de Canon*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2006).

Prinsterer, Guillaume Groen van. *Ongeloof en Revolutie, Een reeks historische voorlezingen*. Leiden: S.J. Luchtmans, 1847.

Prinsterer, Guillaume Groen van. *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Leiden: S. en J. Luchtmans, 1846.

Groot, Frans. 'Vlaggen in de top en stenen door de ruiten'. In *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*, red. J.C.H. Blom en J. Talmsma, 172-200. Amsterdam: Het Spinhuis, 2000.

Gosses, I.H. en N. Japikse, *Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1920.

Hartman, Marjolein. 'Geschiedschrijving in Nederlandse schoolboeken. De weergave van de dekolonisatie van Indonesië in het Nederlandse tussen 1945-2013'. Masterscriptie, Universiteit Utrecht, 2013.

Hegel, G.W.F. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Ditzingen: Reclam Verlag, 1921.

Hobsbawm, E.J. en Terence Ranger, red. *The Invention of Tradition*. Cambridge:

Cambridge University Press, 1983.

Hobsbawm, E.J. *Natie en nationalisme sedert 1780. Streven, mythe en werkelijkheid*. Vert. door

WVK-groep, Bladel. Amsterdam: Jan Mets, 1994.

Hooff, Anton van. *Het Plakkaat van Verlatinge. De eerste onafhankelijkheidsverklaring*. Utrecht:

Uitgeverij Omniboek, 2018.

Huijsen, Coos, en Geerten Waling. *Geboortepapieren van Nederland. De unie van Utrecht, de*

apologie van Willem van Oranje en het plakkaat van verlating in hedendaags Nederlands.

Amsterdam: Elsevier Boeken, 2014.

Huisman, C. *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende*

eeuw. Dordrecht: Uitgeverij J.P. van den Tol, 1983.

Japikse, N. 'De minuut van het plakkaat der Afzwering van 26 Juli 1581'. *Bijdragen voor*

vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde 5, nr.6 (1919): 39-63.

Jong, G. de, M. Baaijens en D.T.E. van der Ploeg, *Kind, school en geschiedenis*.

Didactische aanwijzingen voor het geschiedenis-onderwijs. Amersfoort: N.V. Uitgeverij A.

Roelofs van Goor, 1965.

Kennedy, James C. *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom,

1995.

Klaver, Jesse. *De empathische samenleving*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2016.

Kropman, M. C. M. 'Shifting Lenses: Multiperspectivity and Narratives of the Dutch Past in

Secondary History Education'. Universiteit van Amsterdam, 2021.

Lem, Anton van der. *De opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord*

en beeld. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2014.

- Lijphart, A. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem: Becht, 1990
8e herz. druk.
- Lok, Matthijs. ‘De eeuw van ongelof. De constructie van de “achttiende eeuw” in Groens “On
geloof en Revolutie” (1847)’. *De Moderne Tijd*, nr. 37 (2013): 17-35.
- Mann, Thomas. *Doctor Faustus. Het leven van de Duitse toondichter Adrian Leverkühn, verteld
door een vriend*. Vert. door Thomas Graftdijk. Amsterdam: Atheneum – Polak & Van Gen
nep, 2012.
- Mout, Nicolette. *Plakkaat van Verlatinge*. 's-Gravenhage: Sdu, 1979.
- Mouzelis, Nicos. ‘Ernest Gellner theory of nationalism: some definitional and methodological
issues’. In *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, red. John.
A. Hall, 158-166. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Muller, Pieter Lodewijk. ‘Levensbericht van Robert Fruin’. *Jaarboek van de Maatschappij der
Nederlandse Letterkunde* 99 (1900): 9-62.
- Nierop, H.FK. van. ‘De troon van Alva. Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand’. *BMGN
– Low Countries Historical Review* 110, no. 2 (1995): 205-223.
- Nieuwenhuys, Karel Van, en Tina van der Vlies. ‘Hedendaagse uitdagingen voor een oud
schoolvak: geschiedenisonderwijs in de 21ste eeuw’. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134, nr.
1 (1 juni 2021): 126–37.
- Oddens, Joris. ‘Over nationale trots, historisch belang en een verloren gewaand geboortepapier’.
NL-Lab KNAW Humanities Cluster, 21 januari 2021.
- Paul, Herman. ‘Styles of Belief: Processes of Group Formation in Nineteenth-Century Dutch
Protestantism’. <https://www.academia.edu/6791828/>, geraadpleegd 7 januari 2022.

Pingel, Falk. UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision.

Braunschweig: UNESCO, 2010.

Pollman, Judith. 'Schuilen onder de vleugels van Oranje. Over de wortels van het orangisme. 1600-1618' In *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu*, red. H. te Velde en D. Haks, 27-45. (Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker, 2014).

Pollman, Judith. 'Met grootvaders bloed bezegeld. Over religie en herinneringscultuur in de zeventiende-eeuwse Nederlanden'. *De zeventiende eeuw* 29 nr. 2 (2013): 154-173.

Pollman, Judith. 'Internationalisering en de Nederlandse Opstand'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 124, no. 4 (2009): 515-535.

Renan, Ernest. 'Qu'est-ce qu'une nation? Lezing aan de Sorbonne, op 11 maart 1882'.

https://fr.wikisource.org/wiki/Qu%27est-ce_qu%27une_nation_%3F,

geraadpleegd 27-09-2023.

Righart, Hans. *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*. Amsterdam: Boom, 1986.

Rooden, Peter van. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Amsterdam: Bert Bakker, 1996.

Rooy, P. de. 'Zes Studies over Verzuiling'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 110, nr. 3 (1 januari 1995): 380-92.

Rooy, P. de. 'Voorbij de verzuiling?'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 116, nr. 1 (2001): 45-47.

Rooy, P. de. *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2018.

- Runia, Eelco. *De pathologie van de veldslag. Geschiedenis en geschiedschrijving in Tolstoj's Oorlog en vrede*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff, 1995.
- Sas, N.C.F. van. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.
- Sengers, Erik. "Al zijn we katholiek, wij zijn Nederlanders". *Opkomst en verval van de katholieke kerk in Nederland sinds 1795, vanuit rational-choice perspectief*. Delft: Eburon, 2003.
- Singer, Peter. *Hegel*. Vert. door Willemien de Leeuw. Rotterdam: Lemniscaat, 2000.
- Smith, Anthony D. 'Myths of Ethnic Descent'. *Research in Social Movements, Conflicts and Change* 7, (z.d.): 95–130.
- Smits, Noortje. 'Een zwarte bladzijde met witte inkt geschreven. Een narratief onderzoek naar de toepassing van multiperspectiviteit in Nederlandse schoolboeken en jeugddocumentaires over het slavernijverleden'. *Masterscriptie Nederlandistiek*, Universiteit Utrecht, 2017.
- Sneller, Z.W. *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge. De wording van den Nederlandschen staat*. Rotterdam: W.L. en J. Brusse Uitgeversmaatschappij, 1929.
- Steen, Jasper van der. 'Goed en fout in de Nederlandse Opstand'. *Historisch tijdschrift* 43, nr. 2 (2011): 82-97.
- Staten-Bijbel* (Houten: Den Hertog B.V., 1980).
- Stuurman, Siep. *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat: aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen: SUN, 1983.
- Stuurman, Siep. *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*. Amsterdam: Bert Bakker, 1992.

- Toebes, J.G. 'Van een leervak naar een denk-en doevak. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Nederlandse geschiedenisonderwijs'. *Kleio* 17, nr. 3 (1976): 66-109.
- Tuithof, Hanneke. Nabeschouwing op de herijking van de Canon van Nederland'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 134, nr. 2. (Amsterdam 2021).
- Vanhulle, Bert. 'Waar gaat de geschiedenis naartoe?' Mogelijkheden voor een narratieve analyse van naoorlogse Vlaamse geschiedenisleerboeken'. *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis* 30/60, nr. 16 (2005): 133-175.
- Vlies, Tina van der. *Echoing Events. The Perpetuation of national narratives in English and Dutch history textbooks, 1920-2010*. Erasmus Universiteit, 2019.
- Vlies, Tina van der. 'Echoing National Narratives in English History Textbooks'. In *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, onder redactie van Mario Carretero, Stefan Berger, en Maria Grever, 243–58. New York: Palgrave Macmillan, 2017.
- Wertsch, James V. 'Collective Memory and Narrative Templates'. *Social Research* 75, nr. 1 (2008): 133-156.
- Wertsch, James V. 'National Narratives and the Conservative Nature of Collective Memory'. *Neohelicon* 34, nr. 2 (2007): 23-33.
- White, Hayden. *Metahistory: the Historical Imagination in 19th-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press Books, 2014.
- Wiele, Jan Van. 'Strijden tegen de Islam? De conceptualisering van een niet-christelijke religie en cultuur in leerboeken kerkgeschiedenis voor het katholiek godsdienstondericht. Een vergelijkende analyse van de Belgische en Franstalige Canadese situatie (1869-1948)'. *Revue belge de philologie et d'histoire* 84, no. 2 (2006): 401-447.

Wijfjes, Huub, Gerrit Voerman, en Patrick Bos. 'Meten van Verzuilde Politiek in Media: Een Digitale Benadering van Katholieke En Sociaaldemocratische Dagbladen, 1918-1967'. *BMGN - Low Countries Historical Review* 136, nr. 3 (30 september 2021): 61–91.

Zeijden, A. Th van der. 'Katholieke identiteit en historisch bewustzijn. W.J.F. Nuyens (1823- 1894) en zijn "nationale" geschiedschrijving'. HilversumVerloren, 2002.

Appendix I

N. Japikse	M.G. de Boer	J.W. Pik
<p>In afwachting van de komst van de nieuwe landsheer gingen de Staten-Generaal over den ouden gehoorzaamheid op te zeggen. Er was hierover eenigen tijd gedacht. Het was moeilijk meer vol te houden, dat men niet Phillips II zelf bestreed; wel mocht men al vast aannemen, nadat in 1579 ook nog te Keulen bemiddeling was, dat een overeenkomst tussen dezen koning tot de onmogelijkheden behoorde. Oude privileges, als de Blijde Inkomste (blz. 36), erkenden het recht van de bevolking in bepaalde gevallen niet te gehoorzamen. Ook begunstigde het Calvinisme, democratisch van aard als het was, het beginsel van den volksinvloed op de regeering. Op dit beginsel steunden de Staten in hunne verklaring van 26 juli 1581, waarin ze uitspraken, dat het volk niet geschapen is ten behoeve van den vorst en dat deze als een herder voor zijne onderdanen heeft te volgen. Om de handelingen van Phillips II, die hierhiermede in strijd, behoefde men hem dus niet meer als vorst te erkennen.</p>	<p>De onderhandelingen met Anjou maakten de afzwering van den ouden vorst onvermijdelijk en eindelijk gingen de Algemene Staten (1581). In een uitvoerig stuk, een akte van beschuldiging gelijk, maakte men de redenen de redenen hiervan bekend. Daar de privilegiën hoogstens tot lijdelijk verzet, niet tot afzetting het recht gaven, moet men deze daad als revolutionair beschouwen. Men plaatse zich echter op een ander standpunt, nl. dat een Prince van Gode gestelt is tot hoeft van zijn onderdanen, gelijk een herder tot bewaernisse van zijn schapen en dat d' onderstaeten niet zijn van Gode geschapen tot behoef van den Prince'' om hem als slaven te dienen. Hiervan uitgaande kon men dus een vorst, die zijn plichten niet nakwam, op grond van het natuurrecht als tiran beschouwen en door een ander vervangen, p. 55-56.</p>	<p>Na de erkenning van Anjou diende men de dubbelzinnige verhouding tot Phillips II op te heffen: 't was nu toch waarlijk niet meer vol te houden, dat men Phillips niet bestreed. De 'verlatinghe'' vond in Juli 1581 plaats door de Staten-Generaal, toen bestaande uit vertegenwoordigers van der gewesten Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland, Gelderland, Friesland, Utrecht, Overijssel en Mechelen. Krachtens geschreven recht konden de Staten-Generaal bezwaarlijk van de heerschappij vervallen verklaren, "verlaten", zooals men toe zei, doch zij stelden zich op het standpunt, dat het volk er niet is om den vorst, maar de vorst om het volk, en dat, indien de vorst zijn plichten niet nakomt en als een tiran optreedt, men het recht heeft, hem niet langer als vorst te erkennen, p. 238-239.</p>

